

Тема №2. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

1. ЛЕКЦІЯ – ОСНОВНА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

1.1. Етапи становлення та розвитку лекційної форми організації навчальних занять

Організація ефективного навчання можлива тільки за наявності у викладача знань та вміння використати різноманітні форми злагодження педагогічного процесу.

Форма організації навчання – це певна структурно-організаційна побудова навчального заняття залежно від його дидактичної мети, змісту й особливостей діяльності суб'єктів та об'єктів навчання.

Нині в практиці вищої школи є чимало форм організації навчання. Однак основною із них була і є лекція.

Лекція – систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу, предмету, методів науки.

Цей термін походить від латинського «lectio», що у перекладі означає читання, а похідне «lector» – читець. Таке значення зумовлене тим, що спочатку у Стародавній Греції, Стародавньому Римі, згодом і в університетах середньовічної Європи основною формою роботи викладача було читання церковних першоджерел із докладними коментарями до них.

На сучасному етапі лекція – це організаційна форма навчання як «специфічний спосіб взаємодії викладача і слухачів (курсантів, студентів), у межах якого реалізується різноманітний зміст і різні способи навчання», а також метод навчання як «монологічний виклад навчального матеріалу в систематичній і послідовній формі, сконцентрований в основному навколо фундаментальних проблем науки». Крім цього, лекція виступає методологічною та організаційною основою для всіх навчальних занять, у тому числі самостійних (методологічна, тому що вводить студента в науку взагалі, надає навчальному курсові концептуальності; організаційна, тому що всі інші форми навчальних занять так чи інакше «зав'язані» на лекції, найчастіше логічно йдуть за нею, спираються на неї змістовно і тематично).

Водночас у методичній літературі висловлюються неоднозначні думки щодо лекції як форми заняття. Прихильники традиційної дидактики вбачають її переваги в тому, що лекція допомагає:

- у достатньо економній формі сконцентрувати інформацію, передбачену змістом освіти;
- набагато швидше від друкованих видань відреагувати на зміни у законодавчій, нормативній базі;
- певною мірою компенсувати нестачу новітніх підручників і посібників;
- класифікувати і прокоментувати тенденції за значної кількості різних, іноді протилежних, точок зору на певну проблему;
- зосередитися на найбільш складних питаннях, у яких студентів (курсантів) важко зорієнтуватися самостійно;
- формувати у тих, хто навчається, вміння слухати і усвідомлювати побачене і почуте, здійснювати такі важливі розумові операції, як аналіз, синтез, порівняння тощо;
- здійснювати безпосередній контакт, емоційний і виховний вплив викладача на студентів (курсантів), чого не може дати жодний підручник;
- втілювати принципи зв'язку теорії з практикою, висвітлювати результати наукової діяльності і власні, і колег;
- найбільш ефективно окреслювати напрями подальшої самостійної роботи.

Опоненти цієї теорії натомість висувають протилежні аргументи:

- лекція не відповідає новітнім тенденціям підготовки фахівця, адже на практиці очікують спеціалістів, які мають не тільки певні знання, а й більшою мірою вміння та навички роботи;

- лекція провокує репродуктивне навчання, в результаті чого гальмується творче самостійне мислення, а семінарське заняття згодом перетворюється на її переказ;

- на сучасному етапі викладач припинив бути єдиним джерелом знань, а тому набагато ефективнішою є самостійна робота слухача (курсанта, студента) із підручниками, інформаційною мережею Інтернет тощо;

- лекція примушує того, хто навчається, залишатися на позиції об'єкта педагогічного процесу;

- одночасне спілкування з достатньо великою аудиторією не дозволяє здійснювати диференційований підхід, водночас робити лекцію цікавою і корисною і для відмінника, і для того, хто не вирізняється особливими розумовими здібностями;

- лекція регламентована у часі, а тому далеко не завжди можна висвітлити всі питання належним чином;

- іноді лекції перетворюються на диктант, під час якого не всі встигають осмислити сказане викладачем;

- за відсутності технічних засобів навчання під час лекції задіяні лише слухові аналізатори, тоді як приблизно 80–90% людей переважно отримують і запам'ятовують інформацію через канал «око – мозок», тож за психологічними чинниками можна констатувати певне порушення законів перцепції (сприйняття);

- наявність затверджених кафедрою фондових лекцій не дозволяє повністю реалізувати індивідуальність викладача.

Усе перелічене з думок противників домінування у навчанні лекції дає підстави окремим ученим стверджувати, що лекція як загальноаудиторна форма роботи є найбільш неефективною серед інших форм навчання студентів (курсантів) у вищій школі.

Проте досвід показує, що відмова від лекцій знижує науковий рівень підготовки студентів, порушує системність і рівномірність роботи у продовж семестру. А зазначені вище недоліки значною мірою можуть бути подолані правильною методикою і раціональною побудовою викладу матеріалу.

Окрім того, у навчальному процесі виникає низка ситуацій, коли лекційна форма навчання просто не може бути замінена жодною іншою. Зокрема:

- за відсутності підручників із нових навчальних курсів (тоді лекція стає основним джерелом інформації);

- коли новий навчальний матеріал з конкретної теми ще не відображений у наявних підручниках або деякі їх розділи інформаційно застаріли;

- якщо окремі теми підручника особливо важкі для самостійного вивчення і вимагають методичного пояснення лектором;

- коли з основних проблем курсу існують суперечливі концепції (тут лекція необхідна для їх об'єктивного висвітлення);

- і особливо в тих випадках, де важливий особистий емоційний вплив лектора на студентів з метою формування їхніх поглядів.

Емоційне забарвлення лекції, поєднуючись із глибоким науковим змістом, створює гармонію думки, слова і сприйняття слухачами. Емоційність впливу лекції виконує важливу роль у викладанні гуманітарних дисциплін. Але викладачам природничих і точних наук її також не слід недооцінювати. Особливо дієва авторська лекція, коли слухачі йдуть не так на дисципліну, як на «лектора». К.А. Тімірязев (1843–1920) говорив стосовно цього, що лектор має бути не фотографом, а художником, не простим акустичним інструментом, передаючи усно почерпнуте з книг, а має наситити зміст творчістю. На думку К.А. Тімірязева, в лекції повинні поєднуватися правильність вирішення наукових проблем із пристрасстю, захопленістю ідеєю. Саме такими перевагами славилися лекції Д.І. Менделєєва (1834– 1907). За спогадами слухачів, мова пересічного вченого – це садок із

зів'ялими рослинами, до яких підвішені етикетки. На лекціях Д.І. Менделєєва на очах у слухачів із зерен його думок виростили могутні стовбури, які розгалужувалися, бурхливо цвіли і буквально завалювали слухачів золотими плодами.

Отже, незважаючи на суперечливі думки щодо використання лекції у вищій школі, вона все ж є основною формою організації навчального процесу, використовуючи переваги та вдосконалюючись, усуваючи недоліки сучасної педагогіки.

1.2. Лекція: мета, функції, види

Лекція – найекономніший спосіб передачі та засвоєння навчальної інформації, тобто інтелектуальної культури поколінь, вміщеної в межі педагогічних форм навчання.

Однією з особливостей лекції є можливість викладача викласти у логічно систематизованій формі великий обсяг навчальної інформації. Подача наукових фактів сприяє активізації уваги, мислення студентів, збуджує інтерес і внутрішню активність думки, створює умови для подальшого глибшого і самостійного вивчення початкового матеріалу за підручником, посібником тощо. Під час лекції у студентів (курсантів) розвивається та формується вміння слухати і водночас усвідомлювати побачене і почуте, а також аналізувати, синтезувати, порівнювати, зіставляти тощо.

Викладач відбирає найголовніше, найсуттєвіше із великого потоку науково-технічної і культурної інформації, спрямовує студента (курсанта) на найважливіші питання спеціальності, на аналіз нових наукових проблем, які ще не відображені в підручниках, розкриває перспективи певної галузі науки.

Лекція – основа для подальшої самостійної роботи. Вона виконує виховну і дидактичну дію в процесі взаємодії викладача і студента (курсанта), розвиває інтерес і любов до науки, творчі здібності, інтелектуальні та емоційновольові задатки особистості, сприйняття, пам'ять.

Основна дидактична *мета лекції* – сформувати систематизовані засади наукових знань із навчальної дисципліни, розкрити стан і перспективи прогресу в конкретній галузі науки і техніки, сконцентрувати увагу на найскладніших та вузлових питаннях, а також забезпечити орієнтовну основу для подальшого засвоєння навчального матеріалу.

Будучи основною ланкою дидактичного циклу навчання, лекція виконує низку важливих функцій.

Методологічна функція лекції полягає у формуванні певного наукового підходу до предмета, що передбачає вивчення предмета у русі й розвитку. Лектор демонструє творчу лабораторію появи ідеї, закону, принципів, теорії пізнання явищ природи і суспільства, культури.

Виховна функція лекції дозволяє здійснити складне завдання формування особистості майбутнього професіонала, виховує в ньому переконливість і свідому активність. Необхідно відзначити нерозривний зв'язок виховної функції лекції з формуванням соціальної активності, оскільки передача узагальненого соціального досвіду, культури нероздільна від завдання спонукати слухача до діяльності, вчинку. Зміст навчального матеріалу повинен сприяти формуванню у студентів наукового світогляду, соціальної зрілості, громадянської відповідальності, естетичних почуттів та естетичної культури, працелюбності. Отож, на кожному занятті (насамперед лекції) мають бути створені оптимальні умови для вирішення мікрозавдань морального, розумового, трудового, естетичного і фізичного виховання.

Інформативна (освітня) функція лекції дозволяє, крім передачі системи потрібних знань про предмет, допомагати аудиторії самостійно вибудовувати цю систему в процесі «образ – мислення». Найважливішу роль у лекції виконує інформація (передача знань) і її аналіз, що вимагає залучення новітніх наукових даних, які оперативно відображають процес розвитку наукової думки. Ця функція забезпечує можливість для оволодіння змістом навчального матеріалу на рівні історичного досвіду й ознайомлення з новими досягненнями науки, усвідомлення перспективи подальшого розвитку наукових пошуків у відповідних галузях, а також розкриття можливостей використання конкретних знань у професійній діяльності. Одночасно лекція допомагає студентам (курсантам) зорієнтуватися у великому масиві інформації: ознайомитися з літературою, тенденціями

наукових пошуків учених, науковими школами, сформувати з наукової інформації упорядковану систему.

Розвиваюча функція лекції пов'язана із завданням формування пізнавальної активності аудиторії, вимагає ведення лекційного викладу як процесу самостійного творчого пізнання. У цьому контексті основне завдання – залучити аудиторію у процес наукового пошуку, разом з аудиторією заново осмислити цей процес, підводячи слухачів до самостійного усвідомлення отриманих висновків. Ця функція зумовлена необхідністю забезпечення оптимальних умов для інтелектуального розвитку особистості шляхом включення її в активну розумову діяльність. Розвиток і навчання – взаємопов'язані процеси. Розумовий розвиток – передумова успішності навчання, а навчання сприяє розвитку. Тому на лекції треба вдаватися до таких прийомів, які спонукали би кожного студента (курсанта) до активного мислення в усіх його виявах. **Орієнтаційна функція лекції** дозволяє спрямувати студента (курсанта) в потоці інформації, одержаної з різноманітних джерел, – лекцій, практичних занять, вивчення навчальної та наукової літератури тощо. Здійснюючи огляд наукової літератури, розкриваючи сутність наукових шкіл, аналізуючи теоретичні положення, лектор виділяє основне, суттєве, вказує правильний шлях вирішення поставлених завдань, допомагає виділити головне і відкинути зайве, вибудовує одержану наукову інформацію в чітку систему.

Організаційна функція лекції надзвичайно значуща, саме вона робить лекцію незамінною, найважливішою ланкою навчального процесу. Вона особливо важлива з погляду мобілізації студентів (курсантів) на навчальну діяльність. У всій багатоманітності форм і методів навчальної діяльності тільки лекція здатна об'єднати всі елементи складного процесу пізнання, організувати й спрямувати процес на досягнення поставлених педагогічних цілей. Це той стрижень, навколо якого групуються всі інші види навчальної діяльності. На лекції студент (курсант) повинен отримувати психолого-педагогічне спрямування для організації усіх ланок своєї подальшої діяльності.

Безперечно, всі ці функції лекції можуть бути виділені лише для зручності дослідження, у живому процесі лекційного викладання вони тісно пов'язані та взаємозумовлені.

Слід також зважати на класифікацію лекцій. Нині викладачеві, на якого покладені обов'язки читання лекцій, треба знати про ті види лекцій, що їх прийнято виділяти у сучасній методичній науці.

З уваги на співіснування випробуваних і новітніх форм організації навчального процесу, умовно можна поділити види лекцій на дві великі групи: традиційні й нетрадиційні. Серед традиційних (академічних) лекцій за етапами навчання прийнято виділяти такі: вступна, інформаційна (тематична), завершальна (підсумкова), оглядова, які, зі свого боку, поділяються на окремі підвиди лекцій (див. табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація лекцій

ЛЕКЦІЇ	
ТРАДИЦІЙНІ	НЕТРАДИЦІЙНІ
Вступна - ознайомча - настановча - інструктивна	Міні-лекція
	Багатоцільова лекція
	Проблемна лекція
	Лекція-брейнстормінг
Інформаційна (тематична) - методологічна - загальнопредметна - теоретичного конструювання - лекція-конкретизація - лекція-інтеграція - узагальнююча	Лекція із заздальгедь запланованими помилками
	Лекція-конференція
	Лекція-прес-конференція
	Лекція-брифінг
	Лекція-«круглий стіл»
	Лекція-бесіда
	Лекція-диспут
Завершальна (підсумкова)	Кіно-, відеолекція

Оглядова - оглядово-повторювальна - консультативна	Лекція-візуалізація
	Лекція-екскурсія
	Лекція із застосуванням техніки зворотного зв'язку (інтерактивна лекція)
	Бінарна лекція

Проаналізуємо окремі аспекти кожного виду. Розпочнемо із традиційних видів лекції.

Вступна лекція є початковим етапом опрацювання нової дисципліни навчального плану. Така лекція готує студентів (курсантів) до творчого вирішення навчально-пізнавальних завдань. Вона визначає подальше ставлення, інтерес слухачів до предмета вивчення, активізує їхню розумову діяльність. Усе це є передумовою успішного виконання всіх подальших завдань навчання. Вступна лекція висуває й обґрунтовує основні методологічні позиції, визначає предмет і метод науки, яку вивчають, зв'язок теоретичного матеріалу зі суспільною практикою, особистим досвідом студентів і їх майбутньою спеціальністю.

Для вступної лекції відбирають навчальний матеріал, який передбачає первинне ознайомлення з темами розділу, що вивчатимуться на наступних заняттях. Головне її завдання визначається необхідністю викликати інтерес до навчального матеріалу теми, розкрити існуючі взаємозв'язки між іншими темами та пояснити наявну системність у знаннях. Вступна лекція ознайомлює студентів (курсантів) з метою і призначенням курсу, його роллю і місцем у системі навчальних дисциплін.

Далі подається короткий огляд курсу (віхи розвитку цієї науки, імена відомих учених). У такій лекції визначаються наукові проблеми, висуваються гіпотези, обґрунтовуються перспективи розвитку науки та її внеску в практику. У вступній лекції важливо пов'язати теоретичний матеріал із практикою майбутньої роботи фахівців.

Відтак доцільно розповісти про загальну методику роботи над курсом, охарактеризувати підручники і навчальні посібники за напрямом, ознайомити слухачів з обов'язковим списком літератури, розповісти про екзаменаційні (залікові) вимоги.

Такий вступ до дисципліни допомагає студентам (курсантам) отримати загальне уявлення про предмет, орієнтує їх на систематичну роботу над конспектами і літературою, ознайомлює з методикою роботи над курсом.

Та основне у лекції такого виду – зацікавити студентів (курсантів) змістом навчальної дисципліни, сформувати у них інтерес до неї. Виклад вступної лекції вимагає від викладача значного емоційного піднесення, натхнення, образності. Важливо захопити студентів (курсантів), слухачів не лише змістом навчального матеріалу, а й викликати інтерес до себе як до викладача, особистості.

Залежно від загальної кількості годин, що виділені на лекції, особливостей організації навчального процесу вступна лекція може ділитися на окремі різновиди.

Ознайомча лекція. Увага концентрується на питаннях, пов'язаних із метою та завданнями курсу, взаємозв'язках науки і навчальної дисципліни. Відбувається постановка наукової проблеми, прогноз розвитку науки, її зв'язок із практикою. Викладач розповідає про видатних діячів, які зробили суттєвий внесок у розвиток цієї науки. Якщо є така можливість, розповідає про наукові здобутки членів кафедри, про напрями наукової діяльності кафедри та перспективи подальшого розвитку, за наявності – про наукові школи, що функціонують при кафедрі чи навчальному закладі. Така діяльність є дуже важливою, тому що, з одного боку, виховує гордість за свій навчальний заклад, з іншого – дозволяє студентам (курсантам), слухачам зорієнтуватися у власному виборі науково-дослідної роботи.

Настановча лекція проводиться перед семінарами, конференціями, проходженнями різних видів практик тощо. Основне її призначення визначається необхідністю окреслити коло питань, проблем, які необхідно опрацювати, висвітлити на наступних заняттях. Тут можна пояснювати й обґрунтовувати загальний план, структуру проведення певної навчальної роботи, встановлювати систему окремих завдань (теоретичних, практичних), що необхідно виконати, і зробити відповідні висновки.

Інструктивна лекція. Доцільна для слухачів-початківців, які ще не обізнані в

питаннях організації пізнавальної діяльності під час аудиторних занять і самопідготовки, не мають навиків конспектування, роботи в бібліотеці тощо. Вона також готує студентів (курсантів) до творчого вирішення навчально-пізнавальних завдань. Особливого значення цей різновид вступної лекції набуває тоді, коли з цієї навчальної дисципліни передбачено написання курсової роботи. На такій лекції доводяться вимоги кафедри до курсової роботи, поради щодо вибору теми, етапів збору матеріалів, написання, підготовки до захисту і самого захисту роботи. Можна подавати стислий аналіз наукової й навчально-методичної літератури, яка рекомендується для опрацювання. Уточнюються терміни і форми звітності. Все це передує подальшій індивідуальній роботі.

Тематична (інформаційна, традиційна) лекція – найпоширеніший вид лекції для вищої школи. Така лекція орієнтована на виклад і пояснення студентам (курсантам), слухачам наукової інформації, яку потрібно осмислити і запам'ятати. У ній всебічно й системно розкривається програмний матеріал, виділяються провідні аспекти вивчення кожної наукової проблеми, виявляються взаємозв'язки між окремими частинами лекційного курсу.

Основною метою такої лекції є розкриття та пояснення конкретної теми, яка містить велику за обсягом і складну за змістом навчальну інформацію. Зміст такої лекції може визначатись на основі окремого предмета або на міжпредметній основі. Її ще називають комплексною лекцією із використанням навчального матеріалу декількох предметів спорідненого циклу.

Тематична лекція залежно від логіки подачі матеріалу і навчальних цілей також може мати різновиди.

Методологічна лекція розкриває загальні та специфічні особливості науки, її структуру, окремі методи наукового пізнання. Наприклад, на старших курсах після складеного іспиту з філософії слухачам (курсантам, студентам) можна продемонструвати онтогенез науки, дію законів діалектики на прикладах цієї галузі знань.

Загальнопредметна лекція за сутністю є логічним продовженням методологічної лекції, оскільки конкретизує

зв'язок фундаментальних об'єктів із конкретною навчальною дисципліною, демонструє системні відносини, поступово дає цілісне уявлення про предмет.

Лекція теоретичного конструювання доцільна у роботі з бакалаврами, спеціалістами і магістрантами, які вже мають навички систематизації й узагальнення освітніх результатів на основі отриманих теоретичних знань. За теоретичну основу цього різновиду інформаційної лекції беруться наукові концепції, розглядаються юридичні казуси чи прогалини у законодавстві, що потребують вирішення з огляду на теоретичні засади. Ці лекції дозволяють поступово підготувати групи до переходу на проблемне навчання.

В окремих випадках тематичну лекцію часто пов'язують із лекцією, на якій детальніше розглядається окреме питання або комплекс взаємопов'язаних проблем. Тоді доцільно використовувати такий різновид занять, як *лекція конкретизація*, дидактичною метою якої є поглиблене поелементне вивчення і засвоєння якого-небудь поняття, теорії. Така лекція характеризується великою інформаційною місткістю. Тому провідною функцією лекції-конкретизації є інформативна. Навчальний матеріал такої лекції подається інформаційним блоком, у який входить одне або декілька взаємопов'язаних понять.

На *лекції-інтеграції* відбувається подальший розвиток одержаних знань, установлення зв'язків і відношень між їх елементами. Мета такої лекції полягає у формуванні у студентів (курсантів) системи знань на основі усвідомлення загальної закономірності, загального принципу, поступового переходу від часткових до ширших узагальнень. Основна функція цієї лекції – інтегративна, вона дозволяє із великого масиву одержаних знань виділяти тільки ті, на які спрямоване основне змістовне і логічне навантаження та які є опорою для встановлення зв'язків між основними поняттями теми, курсу, предмета.

Узагальнююча лекція проводиться під час завершення розділу або теми, що вивчається, для закріплення отриманих студентами (курсантами) знань.

Завершальна (або підсумкова) лекція закінчує лекційний курс, систематизує

одержані знання, підводить підсумки прочитаного курсу. Головне завдання такої лекції полягає в тому, щоби дати можливість студентам (курсантам) усвідомити науковий, методологічний стрижень розвитку системи наук, взаємозв'язок між ними, окреслити перспективи подальшого становлення науки того чи іншого напрямку.

Така лекція проводиться після вивчення розділу або теми для закріплення отриманих слухачами знань. При цьому лектор виділяє вузлові питання, широко використовує узагальнювальні таблиці, схеми, алгоритми, що дозволяють включити засвоєні знання, уміння і навички в нові зв'язки і залежності, переводячи їх на вищі рівні засвоєння, допомагаючи тим самим застосовувати отримані знання, вміння і навички в нестандартних і пошуково-творчих ситуаціях.

Оглядова лекція передбачає системний аналіз центральних наукових проблем курсу, що пов'язані з практичним досвідом слухачів, їхньою подальшою професійною діяльністю. Як правило, оглядові лекції читають на випускних курсах. Вони передбачають подачу навчальної інформації для поглиблення одержаних знань, формування із них певної системи. Така лекція проводиться також у кінці вивчення декількох споріднених загальною ідеєю тем і є узагальнювальною.

Оглядова лекція може бути призначена і для загального ознайомлення з певним навчальним матеріалом, який відповідно до програми не планується для поглибленого вивчення. Такі лекції створюють необхідні передумови для активізації самостійної роботи слухачів, поглиблення отриманих знань.

Оглядова лекція – це не короткий конспект, а систематизація знань на вищому рівні. Психологія навчання показує, що матеріал, викладений системно, краще запам'ятовується, допускає формування більшої кількості асоціативних зв'язків. В оглядовій лекції слід розглянути також особливо складні питання екзаменаційних білетів.

Різновидами оглядової лекції є:

оглядово-повторювальна лекція, яка стисло відображає всі теоретичні положення, що становлять науковопонятійну систему цього курсу;

консультативна лекція (або лекція-консультація) доповнює і уточнює матеріал оглядової, висвітлюючи розділи курсу, що викликають серйозні труднощі під час самостійного вивчення. Вона може відбуватися за різними сценаріями. Перший варіант – за типом «запитання – відповідь»: лектор відповідає упродовж лекційного часу на запитання студентів за матеріалами усього розділу чи всього курсу. Другий варіант такої лекції можна організувати за типом «запитання – відповіді – дискусія»: виклад нової навчальної інформації лектором, запитання слухачів і організація дискусій у пошуку відповідей на сформульовані запитання.

Для сучасного етапу розвитку освіти в Україні характерні інтенсивні пошуки нового в теорії та практиці навчання. Триває процес апробації нових активних форм і методів, що активізують навчально-пізнавальну діяльність курсантів, студентів. Саме до таких спроб можна віднести нетрадиційні види лекції.

Міні-лекцію викладач може проводити на початку кожної пари впродовж десяти хвилин на одне з питань теми, що вивчається. Мета такої лекції – сконцентрувати увагу студентів на найбільш проблемному (або суперечливому, найменш дослідженому) питанні.

Багатоцільова лекція базується на комплексній взаємодії окремих елементів: подача матеріалу, його закріплення, застосування, повторення і контроль рівня засвоєння.

Проблемна лекція – це апробація багатоваріантних підходів до вирішення представленої проблеми. Вона активізує особистий пошук студентів (курсантів), творчу та дослідницьку діяльність. На перших етапах у групах із високим рівнем пізнавальної діяльності викладач може побудувати лекцію так, що сам формує проблему і на очах у групи демонструє можливі шляхи її вирішення. Надалі можна

переходити до частково-пошукових методів, а саме: лектор створює проблемну ситуацію і спонукає студентів (курсантів) до пошуку рішення. Саме так організовується такий вид проблемної лекції, як **лекція-брейнстормінг («мозкова атака»)**. Використовуючи те, що на лекціях, як правило, є декілька груп, створюються команди, які за певний час повинні надати свій варіант вирішення проблеми. Викладач стежить не тільки за

правильністю відповіді, а й за аргументацією, а в разі необхідності – сам дає розгорнутий коментар, який фіксується у робочих зошитах слухачів.

Піком проблемного навчання стає використання евристичних методів, тобто викладач, готуючись до лекції, підбирає й компонує навчальний матеріал так, щоби студенти (курсанти) самостійно виокремили з нього проблему і на семінарському занятті продемонстрували власні варіанти її вирішення.

Лекція із заздалегідь запланованими помилками має на меті стимулювання студентів (курсантів) до постійного контролю пропонованої інформації (пошук помилки: змістової, методологічної, методичної, орфографічної). Є два варіанти проведення такої лекції. Перший: на початку проведення лекції викладач попереджає слухачів про можливі помилки чи неточності, які він свідомо зробить під час викладу лекційного матеріалу. Завдання студентів – такі помилки знайти. Підбираються найбільш типові помилки, які зазвичай не явно помітні, а начебто завуальовані. Завдання студентів полягає в тому, щоб під час лекції відзначати помилки, фіксувати їх на полях і назвати в кінці. На розбір помилок відводиться 10–15 хвилин. Правильні відповіді озвучують і студенти, і викладач.

Другий: викладач проводить лекцію, а в кінці вказує студентам про свідомо допущені ним певні помилки. Завдання для студентів у такому випадку – знайти ці помилки, вказати на них і знайти правильне їх вирішення до наступного семінарського чи практичного заняття.

Така лекція одночасно виконує стимулювальну, контрольну та діагностичну функцію, допомагаючи діагностувати труднощі засвоєння попереднього матеріалу.

Лекція-конференція. Проводиться за схемою наукових конференцій. Складається із заздалегідь поставленої проблеми і системи доповідей (до 10 хвилин) із кожного питання, що висвітлює проблему. Виступ готується як логічно завершений текст, який є результатом самостійної роботи студента (курсанта). Функція викладача полягає у керуванні підготовкою таких доповідей до лекції. Під час лекції викладач може дещо узагальнити матеріал, допомогти «лекторові-початківцю» серед студентів (курсантів), якщо йому не зовсім вдається відповісти на запитання аудиторії. Такий вид лекцій, з одного боку, значно підвищує роль самопідготовки, з іншого – дозволяє виявляти резерви науково-педагогічних кадрів.

Лекція-прес-конференція. На початку заняття слухачі (курсанти, студенти) ставлять лекторові запитання у письмовій формі, які лектор упродовж декількох хвилин аналізує і дає змістовні відповіді, сформовані у зв'язний текст. За достатньо високого рівня підготовленості аудиторії висвітлення питань може відбуватися за участю найсильніших студентів (курсантів), які сідають поруч із викладачем.

Таку лекцію можна проводити:

– на початку теми з метою виявити потреби, коло інтересів групи чи потоку, його (її) модель: установки, можливості;

– в середині, коли вона спрямована на залучення студентів до вузлових моментів курсу та систематизацію знань;

– в кінці – для визначення перспектив розвитку засвоєного змісту матеріалу.

Як показує практика, запитання після лекції – і за витраченим часом, і за виховною значущістю такого виду контакту зі слухачами – часто перетворюється в самостійний вид роботи лектора. Це означає, що можна говорити про право на існування особливої активної форми – **лекції брифінгу**. Така лекція складається з короткого (15–20 хвилин) повідомлення лектора і його відповідей на запитання слухачів (45–60 хвилин). Принципово нових елементів методики викладання лекція-брифінг не пропонує, але під час підготовки до неї необхідно особливо ретельно продумати зміст і форму вступного повідомлення. Воно має бути максимально інформативним, зрозумілим, коротким, композиційно завершеним. Виступи слухачів не передбачаються, принципова методична структура така: повідомлення лектора – запитання слухачів – відповіді лектора.

Якщо два або більше лектори розглядають одну загальну для них тему в одній аудиторії, відповідаючи водночас на запитання слухачів або бесідуєчи з ними, то виникає ситуація, відома під назвою **«круглий стіл»**. Ця методика, що набула поширення в лекційній практиці, максимально демократизує спілкування лекторів і слухачів,

оскільки передбачає їх рівність як співрозмовників, які колективно обговорюють якусь проблему. Однак і за «круглим столом» є лідери – спеціалісти з конкретних питань. Має бути і лідерорганізатор, функції якого полягають у тому, щоб стежити за регламентом, дисциплінувати учасників бесіди тощо.

Лекція-бесіда, або діалог із аудиторією, – найпростіша форма активного залучення студентів до навчального процесу. Бесіда як метод навчання відома з часів Сократа; вона передбачає безпосередній контакт викладача з аудиторією. Її перевага полягає у тому, що вона дозволяє прикути увагу слухачів до найбільш важливих питань з теми, визначити зміст і темп викладу навчального матеріалу з уваги на особливості аудиторії. Участь слухачів у лекції можна забезпечити різними прийомами.

Крім запитань студентів, вона допускає виклад ними своєї точки зору з того чи іншого питання. На такій зустрічі лектор і сам повинен ставити запитання слухачам, щоби почути їхні висловлювання, обґрунтування, позиції. Так створюється ґрунт для обміну думками, для бесіди.

Методична специфіка лекції-бесіди в тому, що лектор виконує і роль інформатора, і роль співрозмовника, який вміло керує діалогом через систему зустрічних запитань.

Лекція-бесіда може перетворитися в **лекцію-диспут** і природним, так би мовити, шляхом, і в результаті запланованих дій лектора.

Тут одна з функцій лектора – короткий виступ на початку зустрічі, за яким іде не просто розмова-діалог зі слухачами, а полемічна бесіда. Функції лектора передбачають таку постановку запитань, що призводить до зіткнення думок і, відповідно, до пошуку аргументів, поглибленого аналізу навчальних проблем. У цьому випадку методична майстерність лектора передбачає не лише вміння читати лекцію-монолог, відповідати на запитання, вести бесіду, а й навички організації суперечки і вмілого керування нею. Тему дискусії потрібно обирати і розробляти попередньо. Але однієї потенційної дискусійності недостатньо. Тема повинна давати змогу учасникам дискусії досягнути кінцевий результат – знайти істину.

Різновидом лекції дискусії може бути **лекція з розбором конкретних ситуацій**, оскільки для обговорення викладач ставить не питання, а наводить конкретну ситуацію. Ця ситуація представляється усно або у фрагменті діафільму, відеозапису і містить достатню інформацію для оцінки явища і його обговорення. Викладач намагається розв'язати дискусію. Іноді обговорення мікроситуації використовується як своєрідний пролог до наступної частини лекції. Це необхідно для того, щоб зосередити увагу аудиторії на окремих проблемах, підготувати до творчого сприймання матеріалу. Як правило, ситуація добирається доволі гостра (конфліктна). Але потрібно пам'ятати, що на обговорення не повинно витрачатися багато часу; не можна також допускати, щоб дискусія відхилилась від теми. Треба пам'ятати, що основним змістом заняття є лекційний матеріал.

Може бути використана ще одна форма виступу – **лекція-анкета**. Для нечисельної і порівняно підготовленої аудиторії складається анкета-опитувальник із 20–25 питань за темою лекції. Отримавши анкету на початку лекції, слухачі під керівництвом лектора з'ясовують відповіді на запитання, які не викликають у них труднощів. Припустимо, таких виявиться 15. Ті 10 (чи менше), що залишилися, ранжуються за ступенем складності, актуальності або тематичності, утворюючи план лекції. Цей вид роботи об'ємний і нелегкий для лектора, але доволі ефективний, оскільки зразу залучає слухачів до роботи, дає можливість з'ясувати їхні інтереси, а їм – брати участь у розробці плану лекції. Звичайно, від лектора вимагається швидкість мислення, ерудованість, додаткові зусилля під час підготовки до виступу.

Кіно-, відеолекція (або лекція-візуалізація) виникла як результат пошуку нових можливостей реалізації принципу наочності. Психолого-педагогічні дослідження показують, що наочність не тільки сприяє успішному сприйняттю і запам'ятовуванню навчального матеріалу, але і дозволяє проникнути глибше в суть пізнаваних явищ. Це відбувається через роботу обох півкуль, а не лівої, логічної, що звично працює під час засвоєння точних наук. Права півкуля, відповідальна за образно-емоційне сприйняття пропонованої інформації, розпочинає активно працювати саме за її візуалізації.

Лекція-візуалізація – усна інформація, перетворена у візуальну форму. Відеоряд, будучи сприйнятим і усвідомленим, зможе слугувати опорою адекватних думок і практичних дій. Викладач повинен виконати такі демонстраційні матеріали, такі форми наочності, які не тільки доповнюють словесну інформацію, але й самі виступають носіями змістовної інформації. Підготовка такої лекції полягає в реконструюванні, перекодуванні змісту лекції або її частини у візуальну форму для пред'явлення студентам через фільми, презентації, слайди тощо. Читання такої лекції – зведене, розгорнуте коментування підготовлених візуальних матеріалів, які повинні:

- забезпечити систематизацію наявних знань;
- забезпечити засвоєння нової інформації;
- забезпечити створення і розв'язання проблемних ситуацій;
- демонструвати різні способи візуалізації.

У візуалізованій лекції важливі: певна візуальна логіка і ритм подачі матеріалу, його дозування, майстерність і стиль спілкування викладача з аудиторією. Основні труднощі підготовки такої лекції – в розробці візуальних засобів і режисурі процесу читання лекції. При цьому необхідно зважати на:

- рівень підготовленості та освіченості аудиторії;
- професійну спрямованість;
- особливості конкретної теми.

Не всякий матеріал підходить для такої форми лекції, як і не всяка дисципліна. Проте елементи такої лекції можливі для будь-якого предмета. В цьому плані частковою ілюстрацією такого методу можуть слугувати лекції з культурології, супроводжувані слайдами, коментарі до яких систематизують і поглиблюють текст інформаційної лекції (показ слайдів здійснюється після лекції), і лекції з ергономіки і дизайну з наочним демонстраційним та роздатковим матеріалом.

Лекція-екскурсія – доволі нетрадиційний вид лекції, оскільки проводиться не у звичній для всіх аудиторії, а передбачає виїзд безпосередньо до практичних підрозділів ОВС, музеїв, полігонів тощо. Сама обстановка стає своєрідною наочністю, яку неможливо відтворити в умовах навчального закладу.

Лекція із застосуванням техніки зворотного зв'язку (інтерактивна лекція) можлива за допомогою як звичайних вербальних (словесних), так і технічних засобів навчання у спеціально обладнаних аудиторіях. Якщо лектор іде традиційним шляхом, то це дещо нагадує лекцію-бесіду з тією різницею, що максимальне навантаження під час відповіді на запитання спрямоване на самих студентів (курсантів). Лише у тому випадку, коли ніхто в аудиторії не зможе дати правильну відповідь, викладач роз'яснює сам. Узагалі під час підготовки і проведення інтерактивних лекцій бажано заздалегідь роздати необхідний дидактичний матеріал, методичні рекомендації з вивчення теми, щоб аудиторія, готуючись до цього заняття, виписала у зошити визначення, найбільш важливу інформацію. А лектор з'ясує, наскільки зрозуміло те, що опрацьовували самостійно, і коментує найбільш складні аспекти.

Позитивні аспекти інтерактивної лекції очевидні. По-перше, долається перша вада, за яку критикують лекції: студент припиняє бути пасивним об'єктом навчання, а готується не тільки до семінарських і практичних занять, а й до лекції, на якій, до слова, дозволяється виставляти оцінки. По-друге, вдається здійснювати диференційований підхід, діагностуючи рівень обізнаності у темі слухачів. По-третє, з'являється час на детальний розгляд найбільш складних моментів лекції, оскільки не потрібно диктувати основні положення і визначення, бо вони вже зафіксовані в конспектах.

Розвиток технічних засобів навчання призвів до того, що термін «техніка зворотного зв'язку» певною мірою втрачає своє абстрактне значення. В обладнаних аудиторіях лектор може відстежувати реакцію залу через спеціальні датчики. Наприклад, під час лекції викладач може ставити запитання, а аудиторія обирає варіанти відповідей на них (на кшталт того, як це відбувається у грі «Перший мільйон», коли звертаються до залу по допомогу). Якісний аналіз відповідей сигналізує, наскільки правильно аудиторія розуміє те чи інше питання.

Практикується і **бінарна лекція (лекція-дует)**, яку читають два лектори одночасно. Тут моделюються реальні ситуації обговорення теоретичних і практичних питань двома фахівцями. Наприклад, представниками двох різних наукових шкіл, теоретиком і практиком, прихильником і противником тієї чи іншої концепції тощо.

У такому випадку рівень уваги аудиторії значно підвищується, мислення активізується. Від лекторів вимагається відмінна співпраця, вміння взаємно доповнювати один одного, імпровізувати. Важлива і попередня домовленість про розподіл функцій і фактичного матеріалу. Окрім того, цей різновид лекції є продовженням і розвитком проблемного викладу матеріалу в діалозі двох викладачів. Для цього необхідно, щоб:

- діалог викладачів демонстрував культуру дискусії, спільного вирішення проблеми;
- втягував в обговорення студентів, спонукав їх задавати питання, висловлювати свою точку зору.

Переваги такої лекції:

- актуалізація наявних у студентів знань, необхідних для розуміння діалогу та участі в ньому;
- створюється проблемна ситуація, розгортаються системи доказів тощо;
- наявність двох джерел змушує порівнювати різні точки зору, робити вибір, приєднуватися до тієї чи іншої з них, формувати свою;
- виробляється наочне уявлення про культуру дискусії, способи ведення діалогу спільного пошуку і прийняття рішень;
- виявляється професіоналізм педагога, розкриваючи яскравіше і глибше його особу.

Підготовка до лекції такого типу передбачає попереднє обговорення теоретичних питань плану лекції ведучими, до яких висуваються певні вимоги:

- наявність інтелектуальної та особистісної сумісності;
- володіння розвинутими комунікативними вміннями;
- наявність швидкої реакції і здатності до імпровізації.

Окрім вищевказаної, педагоги-практики пропонують ще один підхід до класифікації лекцій:

- монолекція, що передбачає начитування матеріалу;
- лекція за принципом зворотного зв'язку, яка поєднує пояснення з активним залученням слухачів;
- комбінована лекція – це читання лекції з демонстрацією дослідів, ілюстрованого аудіо відеоматеріалу;
- багатоцільова лекція, що базується на комплексній взаємодії окремих елементів: подача матеріалу, його закріплення, застосування, повторення і контроль;
- лекційний огляд матеріалу за тематичним циклом, що має на меті підсумково-узагальнювальний характер;
- проблемна лекція – як апробація багатоваріантних підходів до вирішення представленої проблеми, що активізує особистий пошук слухачів.

Зрозуміло, що будь-яка класифікація є достатньо умовною, тож тільки від самого викладача залежить, які форми і методи роботи обрати під час лекції. Це певною мірою залежить і від досвідченості лектора, і від рівня його методичної підготовленості, іноді навіть від сміливості, адже не так вже і просто відійти від усталених, випробуваних шляхів і спробувати щось нове. Безумовно, обираючи нетрадиційний вид лекції, викладач обов'язково повинен зважити: чи готова до такої діяльності аудиторія; що роботи, якщо під час самого заняття з'ясується, що є відхилення від заздалегідь запланованого і т. ін. Неабияке значення має і психологічна готовність до експерименту (в тому числі, і до його невдалого результату) самого викладача. Однак це не означає, що слід узагалі відмовитися від випробовування інновацій. Можливо, іншим разом усе вдасться якнайкраще і врешті-решт студенти (курсанти) відчують, що їхній викладач відповідає вимогам освіти XXI століття.

1.3. Методика підготовки та проведення лекційних занять у вищій

школі

Особливості підготовки лекційних занять

Питання про те, як готуватися до лекцій, охоплює низку вимог, про які корисно постійно нагадувати, особливо викладачам-початківцям. Ці вимоги стосуються вміння правильно «робити» лекцію, тобто певної культури в роботі.

Лише на перший погляд видається, що все просто: бери книги, виписуй, що потрібно, складай лекцію і читай її. Насправді часто відбувається так: матеріалу зібрано багато, а впоратися із ним лектор не може, у лекцію входить лише незначна частина цього матеріалу. Або, навпаки, лекція вийшла об'ємна, а цілі розділи теми виявились в ній нерозкритими або просто незгаданими, оскільки не була опрацьована відповідна література. Всі прорахунки стаються найчастіше тому, що не дотримуються певні правила роботи.

Форми і методи підготовки до заняття різноманітні. Тут багато залежить від особливостей пам'яті, досвіду, складу розуму лектора, характеру виступу, особливостей аудиторії. Ми розкриємо загальні методичні положення з цього питання.

Підготовку до лекції можна умовно розділити на три етапи:

1. **Попередня робота.** Перший етап – дослідницький процес. Лектор визначає проблему майбутнього виступу, його актуальність, практичну значущість теми, встановлює коло питань, вивчає джерела, що надалі стануть основою змісту майбутньої лекції. Відвідує консультації, лекції на аналогічні теми і т. д. На цьому етапі лектор накопичує знання.

2. **Розробка змісту майбутньої лекції.** Підготовка теоретичної частини виступу, відбір фактів, їх аналіз та узагальнення, побудова логічної системи аргументації, складання плану – це другий етап підготовки лекції. Він завершується створенням «макету» майбутньої лекції – тексту. На цьому етапі лектор визначає той обсяг інформації, яку він повідомить слухачам, але текст – це матеріал, необхідний лише для самого лектора.

3. **Підготовка до лекції як до акту публічного виступу** – третій етап роботи. Якщо на попередньому етапі лектор утворює продуману, композиційно оформлену, відредаговану «модель» майбутньої лекції, то на останньому він розпочинає безпосередню підготовку до реалізації цієї «моделі» у процесі виступу перед слухачами.

Розглянемо послідовно всі елементи цих трьох етапів.

Попередня робота. Вибір теми і визначення мети виступу. Першим аспектом підготовки лекції є вибір теми.

Чим вона визначається? Найперше – спеціальністю лектора. Крім цього, слід пам'ятати: якщо йдеться про академічну, навчальну лекцію, то вибір її теми залежить від навчальної програми дисципліни, що вивчається, логіки побудови навчального курсу. За обраною темою у лектора не може бути менше знань і досвіду, ніж у слухачів. «Універсали», які беруться за будь-яку тему, добрі результати, як правило, досягають нечасто. Але й знання теми – це ще не все. Якщо ви знаєте тему, але вона вам нецікава, навряд чи вдасться зацікавити і слухачів. Бажано, щоб тема була цікавою вам, хвилювала вас. Тоді хвилювання лектора передасться слухачам, тема не залишить їх байдужими.

Необхідно зважати на значущість теми, її актуальність, зв'язок із завданнями сьогодення. Під час вибору теми необхідно знати, які інтереси у слухачів на цей момент, що цікавить аудиторію та окремі групи слухачів. Узагалі, не лише під час вибору теми лекції, а й за подальшої роботи над нею постійно думайте про інтереси слухачів.

Отже, вибравши тему, ще раз треба перевірити:

- чи достатні ваші знання з цього питання і чи можете отримати необхідні дані?
- чи справді тема цікавить вас?
- чи відповідатиме тема рівню знань та інтересам аудиторії?
- чи актуальна тема з точки зору суспільних проблем, що нині вирішуються?

Під час вибору теми необхідно визначити її межі, коло питань. Не намагайтесь охопити все. Це особливо важливо з таких тем, що допускають і широке, і вузьке висвітлення. Тема лекції не має бути занадто об'ємною: у відведені для виступу годину-

півтори складно з достатньою глибиною висвітлити широке коло питань.

Тема не має бути і занадто вузькою, тому що вона не викличе інтерес у слухачів і принесе мало користі. Обрана тема буде, мабуть, частиною якоїсь загальної проблеми, одним із її аспектів. Установіть зв'язок: проблема – тема.

Обравши тему та визначивши її обсяг, необхідно з'ясувати для себе сутність теми, продумати її основну ідею: Що головне? Що я хочу сказати слухачам? Чому навчити? У чому переконати? Основна ідея може бути представлена у вигляді цільової установки, мети лекції. Мета – це основний конструктивний елемент лекції. Молодому лекторові можна порекомендувати сформулювати мету лекції письмово у вигляді речення, дуже чітко і конкретно, і в процесі підготовчої роботи постійно мати її перед собою.

Звичайно, перед лектором стоїть завдання не лише повідомити слухачам якусь суму знань, чомусь навчити, а й викликати певну реакцію, до чогось спонукати, у чомусь переконати. У цьому сенсі можна говорити про три сторони цільової установки: пізнавальну (інформативну), розвивальну і виховну.

Не менш важливим є вибір назви лекції. Над цим також слід поміркувати. Правильно обрана і сформульована назва має допомогти і в уточненні теми, і у визначенні мети. Назва має бути лаконічною, конкретною, цікавою, відображати мету лекції. Не намагайтесь відобразити в назві весь зміст лекції – таке формулювання буде громіздким і незрозумілим.

Отже, цей етап передбачає вибір теми, визначення її суті, встановлення обсягу, визначення мети, формулювання назви. Все це можна зобразити у вигляді чорнового варіанту плану або схеми лекції. Це ще не план у повному розумінні слова. Попередня схема – це методичний інструмент на час розробки теми, організаційний початок усієї підготовчої роботи. Попередній план містить виклад основних думок, орієнтовно показує, на які частини поділятиметься лекція, яка залежність і зв'язок її розділів.

Практика показує, що не слід планувати велику кількість питань. У найбільш абстрактному вигляді такі плани складаються з трьох-чотирьох груп питань:

1. Загальні поняття, теоретичні положення, закономірності.
2. Історія предмету, питання, проблематика.
3. Суспільна практика, її аналіз, реалізація.
4. Завдання, перспективи, пропозиції, висновки.

Складання попереднього плану – необхідний етап у розробці теми: це крок вияву творчої ініціативи, те, що до звернення до книг та інших джерел визначає власну лінію лектора в роботі. Попередній план – це методичний інструмент, компас під час відбору матеріалу.

Розробка змісту майбутньої лекції. Один із найбільш відповідальних моментів підготовки до лекції – обмірковування і систематизація зібраного й накопиченого матеріалу.

Не намагайтесь «втиснути» в одну лекцію все, зібране вами. Зазвичай матеріалу завжди буває більше, ніж необхідно для однієї лекції. Тому значну роль виконує попередній відбір інформації. Тут необхідно бути прискіпливим і відкинути все другорядне або слабо пов'язане з темою. Спроба так чи інакше «втиснути» в лекцію якомога більше фактичного матеріалу – характерна помилка молодих лекторів. Часто це призводить до того, що лекція перетворюється в зведення фактів, у ній не залишається місця для головного – аналізу, узагальнень, висновків.

Зробити лекцію повноцінною допомагають дидактичні принципи відбору і викладу матеріалу.

Перший принцип – науковість лекції. Викладач установлює, які знання, наукові теорії, закони, правила він має повідомити слухачам; відбирає найбільш яскравий, виразний фактичний матеріал, його наочність для посилення емоційної насиченості лекції.

Другий принцип – доступність викладеного матеріалу. Як стверджують педагоги-практики, науковість і доступність навчання – принципи, що завжди розглядаються разом, у єдності. Підвищення доступності призводить до зниження науковості, а в ширшому розумінні – до неприпустимого зниження науковості, відставання від розвитку

науки, економічного й соціокультурного розвитку. Навіть у вищій школі рівень підготовки слухачів доволі різний. Деяким студентам для засвоєння матеріалу достатньо прослухати лекцію, записавши найбільш важливі положення і проглянувши наукові посібники, інші потребують додаткової уваги викладача, його активного сприяння в засвоєнні навчального матеріалу.

Третій принцип – наступність. Кожна лекція передбачає органічний зв'язок із попереднім матеріалом і точний

вихід на наступний. Під час відбору й викладу вступних лекцій для першокурсників слід спиратися на одержані ними раніше знання і можливий досвід діяльності. Слід зважати, що виклад лекційного матеріалу в цілком закінченій формі (всі проблеми вирішені, все абсолютно зрозуміло, немає запитань) погіршує його запам'ятовування, тоді як незначна незрозумілість, недомовленість викликає пізнавальний інтерес.

Четвертий принцип – історичність: викладений матеріал повинен співвідноситись із тією епохою, конкретним часом, коли зародилася ідея, розглядалося явище, з'явився той чи інший факт. Це допомагає слухачам осмислити історію ідей, гіпотез, наукових відкриттів – те багатство, яке накопичили попередні покоління людей.

П'ятий принцип – зв'язок теорії з практикою, що виявляється в лекційному викладанні як практична орієнтація. Кожне теоретичне положення, наприклад, під час читання курсу має пов'язуватися з конкретною педагогічною практикою шкіл, звертати увагу студентів на застосування, використання того чи іншого загального положення.

Багатство теоретичного змісту, правильне висвітлення фактів і подій, вміле тлумачення їх мають велике виховне значення. Саме тому лектор повинен звертати особливу увагу на відповідність між теоретичними положеннями і прикладами із практики. Важливо вміло підібрати і кількість фактів у лекції: якщо їх буде занадто мало, головна ідея лекції прозвучить непереконливо, бездоказово, а якщо їх занадто багато, тоді слухачеві буде важко або зовсім неможливо зрозуміти головну думку лекції.

Досвідчені лектори зазвичай підбирають до кожного розділу лекції 3–5 прикладів, що доводять основну думку. Цього буває достатньо, оскільки аудиторія добре сприймає перелічування невеликої кількості фактів і зуміє простежити за розвитком головної теми виступу. Необхідно, щоб лектор під час викладу матеріалу посилався на свіжі й достовірні факти.

Дуже важливо підібрати для підтвердження своїх думок цитати відомих людей. Вони можуть слугувати логічним або психологічним доказом у лекції, адже вони наділені більшою впливовою силою. Саме тому використовувати їх слід лише тоді, коли вони справді зроблять матеріал лекції більш переконливим, коли вони підтверджують, доводять думки, вислови лектора. Зловживання цитатами призводить до того, що лектор, іноді ще не висловивши слухачам власні думки, «приховується» за чужими. Лекція стає непереконливою, нецікавою. У цьому випадку слухачам було б корисніше просто прочитати літературу, з якої лектор узяв ці цитати.

Складання плану і тексту лекції. Коли матеріал зібраний і проаналізований, можна розпочати роботу щодо складання точного плану (змісту) майбутньої лекції. На цьому етапі необхідно продумати, чітко сформулювати питання теми, розмістити їх у чітко визначеній послідовності.

Останнім часом лектори дедалі частіше вдаються до побудови тезисного плану, що може полегшити роботу лектора в аудиторії.

Тезисний план – це розгорнутий план, що містить не лише твердження (основні положення), а й логічну систему доказів кожного з них; твердження і їх логічний взаємозв'язок. План лекції систематично переглядається, оновлюється, а іноді й перебудовується після «обкатки» лекції в аудиторії.

Добре складений план має велике значення в роботі лектора над текстом майбутнього виступу. План лекції є повним розкриттям основних засад змісту теми, а не простий повтор її назви. Він дозволяє розподілити матеріал у певній логічній послідовності, допомагає його відібрати. Оскільки лекція суворо регламентована, саме план виступатиме тим засобом, який «відкине» все другорядне, залишивши матеріал, без

якого не можна обійтись.

План – це орієнтир лектора і слухача, що точно визначає межі проблеми, теми. А іноді план – це єдине, що під час читання лекції полегшує її сприйняття, допомагає лекторові правильно побудувати виступ.

План лекційного заняття має бути зрозумілим і простим. Зазвичай він складається із 3–4-х пунктів. Більша кількість питань ускладнює сприйняття. Важливо, щоби питання, записані у плані, були головними і необхідними для розкриття теми. Якщо питань більше, це майже завжди свідчить про те, що автор не володіє матеріалом, не домислив головну думку. У добре продуманому плані всі питання слугують головній меті, пов'язані загальною ідеєю.

План може бути простим або розгорнутим. Простий план складається з декількох розділів. У розгорнутому розділі поділені на підрозділи (з дотриманням тих самих правил поділу). Підрозділи, особливо складні, можуть поділятися на пункти і підпункти. Складання плану лекції – процес діалектичний: з одного боку, визначається коло питань, які становитимуть логічний виклад лекції, з іншого – відбувається постійне уточнення самого плану.

План, який лектор візьме зі собою на трибуну, «план для себе» – це ніби своєрідний «сценарій» лекції. У ньому визначається логіка викладу матеріалу і логіка роздумів; окреслюється час, який лектор витратить на вирішення тієї чи іншої проблеми. У цьому плані вказується час, місце і порядок використання наочних засобів у лекції. Можна відзначити і методичні прийоми лектора, записати деякі приклади, факти, цифри, цитати, назви трьох-чотирьох друкованих робіт, у яких тема представлена найбільш повно. Цей план набагато відрізняється від «плану для слухачів», який повідомляється їм на початку виступу для того, щоб вони отримали конкретніше уявлення про зміст лекції, про логіку її побудови, краще сприймали міркування лектора.

Якщо виступ на ту чи іншу тему передбачається раз, лектор обмежується складанням детального розгорнутого «плану для себе» або записує тези виступу, тобто короткі положення, що розкривають сутність тієї чи іншої проблеми. У тезах відображаються принципові положення, що конкретизують певною мірою кожний пункт плану лекції. Тези допомагають охопити зміст теми, продумати майбутній виступ, коротко сформулювати основні положення, запам'ятати докази, факти, роз'яснення, обґрунтування, аргументацію.

Конспект – це короткий виклад основних положень, теми і висновків. Він допомагає встановити взаємозв'язок ідей, упорядкувати їх у систему. Якщо у лектора є детальний план, тези або конспект майбутньої лекції, можна вважати, що він підготовлений до виступу.

Початківці та й багато досвідчених лекторів зазвичай пишуть повний текст майбутнього виступу. Це надає роботі над темою завершеності. Текст дисциплінує і організовує лектора.

Текст лекції містить три частини: вступ, основну частину, висновки. Кожна частина виконує певну функцію.

Вступ психологічно вводить слухача в процес сприймання. Він повинен привернути увагу, забезпечити контакт лектора з аудиторією. Тому структура вступу може бути такою: вступне зауваження, формулювання конкретної мети лекції, огляд головних питань теми.

Вступне зауваження – це своєрідний «гачок», на який зачіпають увагу слухачів. Це можна зробити, розповівши про щось цікаве, близьке для них: захоплююче повідомлення; гумористичне зауваження; запитання або навіть низка запитань, що звернені до слухачів; цитата тощо.

Перша фраза, перше слово, яке вимовите, з'явившись на трибуні, особливо відповідальне. Тому перші слова виступу рекомендується записати й іноді навіть прочитати дослівно. За цей час ви подолаєте неминуче хвилювання, ввійдете в колію.

Розмір вступу визначає низка чинників: тривалість лекції, її зміст, настрої аудиторії тощо. Але завжди необхідно прагнути до лаконічності, не затягувати вступ; 3–4 хвилин

зазвичай достатньо.

Основна частина. У ній головне місце відводиться викладенню основного змісту матеріалу теми, його аналізу, узагальненню висунутих положень. Для успіху лекції важливе значення має поділ матеріалу на розділи, основні питання, як ми уже зазначали – вдалий план. Оскільки порушення логічних співвідношень між розділами, розділом і темою, розділом і підрозділом призводить до порушення відповідності думок та об'єктивності.

Визначивши, на які розділи поділяється тема, які ключові питання треба висвітлити в лекції, який зв'язок між ними, ми створили логічну структуру лекції. Тісно пов'язана з планом композиція (або спосіб розташування матеріалу, реальна послідовність викладу). Якщо план – це вирішення питання про те, з яких частин складається лекція, то композиція визначає, в якому порядку вони розташовані.

Методика рекомендує загальні правила композиційної побудови лекції:

- 1) послідовність: думки мають бути пов'язані логічно і витікати одна з одної;
- 2) посилення: сильний початок, емоційні аргументи в середині, найсильніші – в кінці (сильні докази, нова інформація завжди притягують увагу);
- 3) органічна єдність: поділ на пункти має витікати зі самого матеріалу, диктуватись ним, тобто структура має бути гармонійно пов'язаною зі змістом;
- 4) економія засобів: мінімум слів, фактів і доказів; тільки те, що веде до розкриття теми, з'ясування її суті.

Практика показує, що найбільше недоліків у молодих лекторів виявляється саме в композиції. Ось найбільш типові: 1) наявність непотрібних частин і деталей, що не призводять до розкриття теми; намагання дати якомога більше матеріалу; 2) невідповідність частин (затягнутий вступ, зібгана кінцівка, основному питанню приділено уваги менше, ніж другорядним); 3) неконкретність викладу – порушення співвідношення між теорією та фактами, теоретичні роздуми, не підкріплені посиланнями на реальну дійсність; 4) відхід від основної теми, зацікавленість деталями, коли факти і приклади не лежать на головному шляху до мети, а відводять від неї; 5) відсутність чітких висновків. Головне завдання лектора не в тому, щоби повідомити факти, а щоби пояснити, розтлумачити їх, узагальнити і зробити висновок.

Висновки. Це підсумки висловленого. Кажуть, що промову слід рішуче розпочати і рішуче завершити. Заключну частину слід планувати також ретельно, як і інші частини. Вони допомагають осмислити всю лекцію, чіткіше виділити її основну ідею. У заключній частині може бути подане необхідне узагальнення, зроблені теоретичні і фактичні висновки. Цього можна досягти певними методами, надавши висновкам певної структури. Наприклад:

- 1) коротке повторення основних положень лекції (чіткі, максимально стиснуті формулювання); можливий повтор (видозмінений) того, що було сказано у вступі;
- 2) узагальнення сказаного, загальний висновок;
- 3) зазначення перспектив;
- 4) визначення завдань, побажання.

Як підсумок можна використовувати цитату, алегорію тощо. Але на відміну від вступу, де все це може мати порівняний зв'язок із темою, тут ілюстрація має чітко відповідати сутності сказаного в лекції. Не рекомендується завершувати промову жартом, що не стосується теми. Це може сформувати враження, що ви несерйозно ставитесь до сказаного.

Не слід завершувати промову численними дрібними додатками. Наприклад: «На завершення, я хотів би додати...». У пам'яті залишаться ці додатки, і лекція видасться незавершеною. І зовсім погано, коли лектор говорить, що не вклався в регламент і тому вимушений завершити лекцію, не договоривши: оратор зобов'язаний вміти розраховувати час.

Робота над формою викладу. Якість лекції визначається, насамперед, багатством змісту, ідейно-теоретичним рівнем, зв'язком із життям і практикою, композиційно-логічною побудовою і переконливістю викладу. Однак для

хорошої лекції має значення і форма викладу: правильність мови, її виразність,

емоційність, використання засобів наочності.

Важлива умова ефективності лекції – єдність її форми і змісту, гармонія думки і слова. Кожна думка потребує особливого виразу, оформлення. Доцільно підкреслити, що роздільний аналіз змісту і форми усного виступу допустимий лише в навчальних цілях. У лекції, у живому творчому процесі вони неподільні. Зміст потребує підпорядкування собі форми, а вона, попри це, неминуче втручається у зміст, покращуючи або погіршуючи його. Вдала лекція – це поєднання, діалектична єдність форми і змісту.

Робота над формою – справа не менш складна і громіздка, ніж організація ідейного змісту. Тут багато залежить від особистості лектора, його характеру, смаків, тобто від його індивідуальності. Саме в оформленні найбільш яскраво виражається творче «Я» кожного лектора, його стиль, те, що відрізняє виступ одного лектора від виступу іншого, надає йому індивідуального вияву.

Найважливішим елементом форми є мова, слово. Лише правильна, образна, жива мова допоможе донести до слухача все багатство лекції. Досвід багатьох цікавих ораторів переконує, що чим багатший лексикон лектора, тим краще, різнобарвніше і переконливіше формулює він думку.

Мова лектора має відповідати низці вимог, невиконання яких значно знижує і інформативність лекції, і її переконливу силу, іншими словами – якість лекції.

Важливо, щоб у мові оратора не було перешкод, щоб він говорив правильно, згідно з мовленнєвою нормою: фонетичною, граматичною, лексичною. Усім відомо, що мова, яка містить помилки, негативно впливає на слухача. Якщо помилку помітили, то вона дискредитує лектора і відволікає слухачів. Якщо ж помилка залишилась непоміченою і сприйнята як норма, то лектор опиняється в ролі пропагандиста мовного безкультур'я.

Особливо помітні в мові лектора граматичні помилки. Іноді слід виявити певну мужність і визнати, що в тебе з певних причин «кульгає» елементарна грамотність і що необхідно засісти за якийсь посібник із граматики.

Вміння знайти точне слово, яке найбільше підходить у цьому випадку, – це мистецтво. Хороший оратор точно помічає і вигідно використовує ті нюанси, ті відтінки значення, якими відрізняються слова.

Робота над мовою передбачає засвоєння всіх її мовленнєвих багатств, активне використання її виразних засобів, що значно покращують мову, роблять її більш яскравою, образною, більш зрозумілою і дієвою.

Збагачують мову лектора приказки, прислів'я, крилаті слова і вирази, висловлювання відомих людей. Вносить поживлення в лекцію застосування доречних і розумних цитат, використання історичних документів, а в деяких випадках – частини віршів, гумористичних реплік. Завжди корисним є вдалий гумор лектора, використання з цією метою яскравих літературних образів, тонких порівнянь. Однак у всьому необхідне чітке почуття міри. Непогано, коли в лекції є достатня кількість конкретних прикладів, порівнянь, посилань, статистичних даних, тобто різного ілюстрованого матеріалу.

Для роз'яснення слів, які аудиторія не знає, термінів, необхідних для розуміння окремого питання, використовуються визначення. Будь-яка науково-популярна чи навчальна лекція не буде зрозумілою без визначень. У лекції поряд із основним – класифікацією – можна звернутись і до інших способів визначення, наприклад, дати синонім цього поняття, навести приклад.

Допомагає пізнанню порівняння. Доки ми не дізнаємось, на що з відомого вже нам схожа річ і чим вона відрізняється – ми її ще не зрозуміли. Порівняння може бути коротким і розгорнутим, серйозним або жартівливим.

Дуже зрозумілим є наочний приклад. Брати приклад слід зі сфери, близької і зрозумілої аудиторії, в якій виступаєте. Приклад має бути типовим, конкретним, доцільним, і, звичайно, цікавим.

Цифри, що ілюструють сказане, необхідно підбирати найбільш яскраві і вражаючі. За правильного їх використання, вони можуть бути дуже виразними. Можна іноді годинами розповідати про якийсь предмет і мало що пояснити. Водночас достатньо декількох цифр, щоб окреслити і масштаби і характер події. Однак, як і слова, цифри

люблять міру, розмаїття цифр пригнічують слухача, ідеї вже не сприймаються. У жодному випадку не можна наводити неточні, неперевірені цифри. Цифра стає більш виразною, коли стоїть поряд із живим прикладом.

Посилання на авторитети – важливий елемент допоміжного матеріалу. Подати в лекції авторитетну думку спеціаліста – це питання не лише зрозумілості, а й етики оратора. Посилатись потрібно на перевірені авторитети в цій галузі. Бажано, щоб вони були відомі слухачам, авторитетні для них. Посилання може бути у формі переказу думки або дослівного цитування.

Головне в роботі над формою – надати лекції яскравості, образності, зрозумілості. Практика показує, що зневажання форми мови, небажання або невміння працювати над нею часто знецінювали, зводили нанівець бездоганні за змістом лекції.

Корисними у проведенні лекції є наочні посібники і технічні засоби. Інформація – це сукупність даних, фактів, які використовують для повідомлення про щось, для одержання відомостей про навколишній світ. До поняття інформації можна віднести і зміст завдань, вправ, які потрібно виконати або розв'язати. Поряд із текстовим матеріалом лектор для більшої переконливості має підготувати наочні посібники до майбутньої лекції.

Зображення або діаграми за декілька секунд пояснять те, на виклад чого необхідно було би згадати не менше години. Необхідно підібрати до лекції матеріал, що допоможе слухачеві зрозуміти основну думку лекції – карти, схеми, креслення, графіки, таблиці, плакати, ілюстрації, фотографії, зразки, макети, моделі, слайди.

Зрозуміло, переконувати і доводити лектор буде словом, але дуже корисно все це підтвердити наочно. Аудиторія краще засвоює основні положення лекції, глибше зацікавиться навчальними, науковими проблемами. Сміливіше слід звертатися і до використання технічних засобів навчання.

До засобів, за допомогою яких передається інформація, можна віднести:

– звукові засоби (спеціально записані механічним, магнітним, лазерним способом фонограми);

– екранні засоби (діафільми, діапозитиви, слайди, кінофільми та відеофрагменти);

– екранно-звукові засоби (всі вищеназвані екранні засоби, що мають відповідні звукові фонограми зі словесними поясненнями диктора або ведучого).

Із розвитком науки і техніки з'явилися можливості передавати інформацію у системі викладач-студент із використанням телевізійної техніки (телевізори, відеокамери, відеомагнітофони). Таку інформацію називають відеоінформацією.

До навчального матеріалу, який доцільно унаочнювати та пояснювати за допомогою використання засобів відеоінформації, належить:

1) інформація про:

а) предмети, явища чи процеси та взаємозв'язки між ними, безпосередня демонстрація яких потребує застосування складних приладів і установок;

б) предмети і об'єкти, які є унікальними історичними документами і зберігаються в архівах та музеях;

в) явища та процеси, що відбуваються у місцях, недоступних для безпосереднього спостереження за ними;

г) досліді й експерименти, будови механізмів та приладів, демонстрація яких пов'язана з використанням об'єктів і предметів малих розмірів, через що для студентів на останніх партах аудиторії, лабораторії створюються несприятливі умови спостереження за ними;

г) технологічні процеси заводів, електростанцій та ін., принцип роботи яких пов'язаний із навчальним матеріалом, а здійснити екскурсію на них неможливо;

2) інформація про процеси, які недоступні для безпосереднього сприймання за допомогою органів чуття людини:

а) явища та процеси, які відбуваються з великою швидкістю або надто повільно, помітна зміна яких можлива впродовж тривалого часу спостереження за ними. Фіксація таких процесів та демонстрація з потрібною для навчання швидкістю, як правило,

здійснюється із застосуванням сповільненої або пришвидшеної відеозйомки;

б) макропроцеси, які можна спостерігати тільки під час застосування складних оптичних приладів та установок;

в) явища та процеси, що спостерігаються у ділянках спектра електромагнітних хвиль, які безпосередньо не сприймає око людини (ультрафіолетові, інфрачервоні й рентгенівські промені);

3) інформація про елементарні частинки, електричні, магнітні та електромагнітні поля або про будову та принцип дії складних об'єктів, приладів, установок. Наприклад, особливості функціонування внутрішніх органів людини. У цьому випадку чуттєво-наочні образи створюються за допомогою мультиплікації;

4) інформація про історичні події, об'єкти та явища, які існували багато років тому. При цьому чуттєво-наочні образи про них можуть створюватись на основі показу існуючих відповідних тем і фотодокументів, або опосередкованих чуттєво-наочних образів, створених за допомогою відзнятих так званих ігрових ситуацій, що максимально наближено відтворюють раніше існуючі реальні події.

Засоби відеоінформації мають великі педагогічні можливості в підвищенні ефективності процесу навчання. Вони можуть виконувати такі важливі завдання, як:

- забезпечення наочності під час пояснення складних дослідів, явищ і процесів;
- розширення та поглиблення знань студентів (курсантів) і ознайомлення викладачів із новітніми формами і методами вивчення окремих тем, проведення узагальнення та систематизації знань;
- інтенсифікація та раціоналізація процесу навчання студентів (курсантів).

Ці педагогічні можливості відеоінформації характеризуються зображувальністю, виразністю, інформаційною місткістю, оперативністю і великою швидкістю потоку інформації.

Одним із важливих етапів підготовки проведення лекційного заняття з використанням засобів відеоінформації є підбір комплексу необхідних відеоматеріалів для виконання поставлених завдань. Важливо, щоби підібраний комплекс створював для викладача оперативний простір для урізноманітнення змісту навчальної інформації, форм і методів її подачі, а також варіацій видів діяльності студентів.

Підбір відбувається за принципом урахування їх інформаційних, виражальних і зображувальних можливостей для оперативного виконання загальних дидактичних завдань заняття та окремих його етапів. Так, на першому етапі це може бути комплекс статичних кадрів засобів відеоінформації, за допомогою яких можна продемонструвати зміст структури плану подачі та пояснення навчального матеріалу, перелік запитань, на які слухачам потрібно відповісти. За допомогою статичних кадрів засобів відеоінформації узагальнену та відповідно систематизовану інформацію для актуалізації знань слухачів і забезпечення активного сприймання та усвідомлення нового навчального матеріалу.

В основній частині лекції здійснюється блокова подача та пояснення навчального матеріалу. Тому статичні і динамічні кадри відеоінформації можуть мати подвійне, а в окремих випадках, що визначається лектором, потрібне дидактичне призначення. Це: унаочнення словесних пояснень викладача як основного способу подачі навчальної інформації; демонстрація зображень явищ і процесів, що вивчаються; демонстрація запитань, інших видів завдань, на які потрібно дати оперативну відповідь.

Засоби відеоінформації можуть використовуватись і для показу схем демонстраційних експериментів, які передбачено застосовувати у процесі лекцій. Якщо у процесі подачі одного або декількох блоків навчальної інформації виникає потреба у постійному звертанні до систематизованих даних, позначень, то у комплексі з відеоматеріалами використовуються настінні таблиці, діаграми, що призначені для колективного користування. Застосування засобів відеоінформації не має виключати або підміняти показ натуральних об'єктів вивчення та їх моделей. Лектор повинен дотримуватись правила: застосування засобів відеоінформації є доцільним у тих випадках, коли інші засоби навчання, які є у розпорядженні лектора, не можуть дати кращого педагогічного ефекту. На завершальному, узагальнювальному етапі лекції до комплексу відеоінформації

можна включити кадри, які містять систематизовану навчальну інформацію, сприймання та усвідомлення якої дозволяє одним поглядом охопити основні властивості й закономірності системи явищ і процесів, що вивчались, створити сприятливі умови формулювання необхідних висновків.

Важливими елементами комплексу засобів відеоінформації є слайди, які дають змогу оперативно ознайомити слухачів із переліком завдань для самостійної роботи за змістом лекції у позалекційний час. Це може бути зміст конкретних завдань, перелік методичної, навчальної, науково-популярної літератури.

Принципи підбору комплексу відеоінформації для проведення лекційного заняття ґрунтуються на науковій організації праці вчителя і слухачів, створенні наочної опори для словесних пояснень викладача, відповідей слухачів, автономної ілюстрації до пояснення явищ і процесів, які

неможливо або доволі важко продемонструвати безпосередньо на лекції.

Методика підбору комплексу відеоінформації є загальною і може використовуватися для різних видів лекційних занять.

Підготовка до лекції як до акту публічного виступу. Перед виходом на трибуну корисно попередньо ще раз перечитати весь конспект, уважно проглянути і, якщо необхідно, скоригувати цифри, імена, дати, назви. Більшість лекторів, щоб краще засвоїти підготовлений матеріал, попередньо проговорюють його подумки за планом, конспектом або повним текстом, проводячи прискіпливий контрольний огляд усієї лекції.

Початківцю можна порекомендувати проговорити лекцію вголос, тримаючи в руках конспект і намагаючись якомога менше в нього заглядати. Дуже добре, коли є слухачі: ними можуть бути ваші друзі або рідні.

Проговорення лекції вголос дозволить правильно розрахувати час. Неправильний розрахунок часу, а це іноді доводиться спостерігати, завдає лекції невинної шкоди: скорочуючи час, лектор перестрибує через цілі абзаци, навіть цілі питання, від чого втрачається логічний зв'язок або спотворюється виклад, що не сприяє ясності й чіткості розповіді. До слова, вміння вкластися в певний час – це велике мистецтво, яким необхідно оволодіти кожному лекторові. Закінчення типу: «За браком часу на цьому я вимушений закінчити ...» не можна віднести до категорії кращих. Час, відведений для виступу, повідомляють лекторові попередньо, і покладати на якісь об'єктивні причини вину за те, що ви не зуміли ним певним чином розпорядитись, неетично. Певна можливість регулювання часу може бути закладена саме в процесі попереднього опрацювання: необхідно відмітити час «проходження» кожного розділу, питання, підпитання. Корисно зазначити, які моменти можна випустити без шкоди для змісту (якісь описи, приклади, ілюстрації) і, навпаки, що з додаткових фактів («резерв») можна навести, якщо часу виявиться більше.

Зрозуміло, що, готуючись до кожного виступу, необхідно враховувати не лише час, а й місце виступу, характер аудиторії.

Попереднє прочитання – це лише перша стадія самоконтролю. Дуже корисно, особливо початківцеві, дати текст лекції на рецензію (див. Додаток А). Критичні зауваження і поради досвідченого лектора – рецензента – допоможуть авторові усунути непомічені помилки, прогалини, неточності, покращити зміст і форму лекції. Однак підсумок рецензента певною мірою відображає його індивідуальну точку зору, його власний досвід. Крім того, доцільно перевірити, як звучатиме лекція насправді в аудиторії. У зв'язку з цим лекцію можна винести на колективне прослуховування і обговорення під час засідання кафедри, методичної секції тощо. Тільки після цього лекцію можна читати в аудиторії.

Лише провівши ретельну підготовку, лектор має право вважати, що він готовий до зустрічі зі слухачами. Однак робота над лекцією на цьому етапі не завершується. Удосконалення лекторської майстерності, підвищення якості лекції залежить не тільки від підготовчої, а й від подальшої роботи лектора над прочитаною лекцією.

Особливості проведення лекційних занять у вищій школі

Розпочинаючи лекцію, викладач повинен пам'ятати, що психологи виділяють 4 фази, які характеризують динаміку лекції:

1) початок сприйняття – 4–5 хвилин (на цьому етапі слід зосередитися на трансформації мимовільної уваги у довільну);

2) оптимальна активність сприйняття – 20–30 хвилин (саме на цей час припадає пік працездатності, тому слід спланувати свою діяльність так, щоб саме цей період охоплював найбільш складний для розуміння матеріал);

3) фаза зусиль – 10–15 хвилин (це передвісник стомлення, але слухач ще в змозі керувати своєю діяльністю);

4) фаза стомлення (саме у цей період слід дати змогу трохи перепочити, розповісти цікавий випадок, якщо дозволяє ситуація, а то й пожартувати. Навіть невеличкий відпочинок дозволяє повернути аудиторію до активного сприйняття матеріалу).

Діяльність викладача під час лекції є поліфункціональною. Певною мірою її можна порівняти з театром, але в цьому випадку одна й та сама особа виступає і сценаристом (вона сама готує для себе текст виступу), і режисером, і актором. З іншого боку, лектор водночас є науковцем (разом із аудиторією він досліджує складні проблеми науки), і педагогом, і психологом.

Найбільш типовими діями лектора є:

- повідомлення теми лекції;
- повідомлення плану лекції (основні вузлові питання);
- ознайомлення зі списком літератури;
- нагадування змісту попередньої лекції, пов'язання його з новим матеріалом;
- реалізація тез лекції (змістовна частина лекції) з підведенням підсумків кожного питання;

- підведення підсумків лекції, відповіді на питання;
- рекомендації щодо підготовки до семінарських і практичних занять;
- повідомлення теми наступного заняття.

Під час лекції викладач повинен зважати на таке.

Однією з найголовніших заporук успіху є контакт з аудиторією. Він утрачається, коли викладач дослівно розуміє вислів «читати лекцію». Можна дозволити собі звернення до конспекту за необхідності надати точні визначення, певну статистику, окремі цитати. Решту часу слід витратити на безпосереднє спілкування з аудиторією. Викладач, який дозволяє собі відтворювати текст дослівно, залишає враження професійно некомпетентної особи і не має мора-

льного права вимагати від слухачів (курсантів, студентів) вільного володіння матеріалом.

Авторитет лектора значно знижується, якщо він займається переказом якогось підручника чи посібника. Слід пам'ятати, що з розвитком друкарства, комп'ютерних технологій викладач припинив бути єдиним джерелом знань, тож і лекція має бути оригінальною і викликати інтерес до предмета.

Досвідченість лектора виявляється в його вмінні трансформувати заздалегідь підготовлений текст залежно від рівня підготовленості, настрою аудиторії, її готовності сприймати матеріал. Втоменість на останніх парах або, навпаки, неналаштованість на заняття після вихідних або свят стають особливим випробуванням педагогічної майстерності викладача, який попри все повинен зацікавити аудиторію матеріалом лекції.

Викладаючи лекційний матеріал, педагог повинен орієнтуватися на те, що студенти (курсанти) пишуть конспект. Конспект допомагає уважно слухати, краще запам'ятовувати в процесі запису, забезпечує наявність опорних матеріалів під час підготовки до семінару, заліку, іспиту. Завдання лектора – дати студентам (курсантам) можливість осмисленого конспектування: слухати, осмислювати, переробляти інформацію, коротко записувати. Для цього викладач має допомагати студентам (курсантам) і стежити, чи всі розуміють, встигають. Це видно з реакції аудиторії. До засобів, що допомагають конспектуванню, належать: акцентований виклад матеріалу лекції, тобто виділення темпом, голосом, інтонацією, повторенням найбільш важливої, суттєвої інформації, використання пауз, записи на дошці, демонстрації ілюстративного матеріалу, суворе дотримання регламенту

заняття. Корисно навчити студентів методиці конспектування, правильному графічному розташуванню та оформленню запису: виділення абзаців, підкреслення головних думок, ключових слів, укладання висновків, написання знаку NB – «nota bene», використання різнокольорових ручок або фломастерів.

Лекція і доповідь на науковій конференції є різними жанрами наукової діяльності. Викладач працює з майбутніми, а не теперішніми колегами, тож іноді слід більш детально зупинитися на складних питаннях, ґрунтовніше проаналізувати поняття, розтлумачити терміни.

Для того, щоб викликати інтерес і підтримувати його впродовж усієї лекції, слід створити чітку мотивацію навчання, продемонструвати, наскільки важливим у професійній діяльності або у формуванні світогляду особистості є тема, що розглядається, сприяти самовдосконаленню кожного, хто її слухає, вчити критичному мисленню, знаходити зв'язок із емпіричним життєвим досвідом кожного.

Про те, як слід читати лекцію, є чимало порад і рекомендацій, викладених у методичній літературі. Важлива проблема, яку необхідно спробувати вирішити з першої ж зустрічі, – це визначення тональності взаємовідносин, позиції викладача у спілкуванні зі студентами (курсантами).

Часто молодий лектор, перейнятий проблемою швидкого завоювання авторитету, намагається йти шляхом підвищення вимог, збільшення дистанції між собою і своїми підлеглими, вважаючи, що чим більше суворості, заборон, обмежень, тим краще.

Студент (курсант), який відчуває тиск, здебільшого займає пасивно-захисну позицію. Така установка негативно впливає на його формування як спеціаліста і людини. Для того, щоби змінити установку студентів (курсантів), лекторові необхідно змінити власні установки щодо них.

Можна виділити три етапи у формуванні нової установки на співпрацю. *На першому етапі*, під час знайомства з аудиторією, лектор може повідомити, як проходитимуть лекції. Успіх першого етапу полягає у тому, що у студента виникає бажання спілкуватися з лектором як з людиною і професіоналом. В основі *другого етапу* лежить відношення співпраці, що передбачає, що всі проблеми вирішують разом викладач і слухачі. Співпрацюючи, сторони разом думають над проблемою і шукають її вирішення. Тому для

лектора продемонструвати співпрацю – означає щиро розповісти студентів (курсантів) про свої переживання стосовно заняття, а не заковуватися в броню недоступності й холодності. *На третьому етапі* дії студентів (курсантів) ще не вельми впевнені, вони часто допускають помилки. Важливо не оцінювати їхні дії, а показувати можливості, використовувати цікаве в подальшій роботі. До висловлювань студента (курсанта) рекомендують ставитись як до думки співробітника.

Насамперед необхідно вдатися до мистецтва оволодіння увагою присутніх, уміння перетворювати масу студентів (курсантів), слухачів на аудиторію, що слухає. Для цього існують різні способи. Не слід, наприклад, розпочинати лекцію «з ходу», краще зачекати декілька секунд, а потім оглянути всіх присутніх, ніби збираючи їх в одне ціле. Це дає можливість студентам (курсантам) придивитися до лектора, психологічно, внутрішньо приготуватися.

Повідомлення основних питань теми певним чином привертає й утримує увагу слухачів упродовж усієї лекції. Так, зі самого початку програмується свідомість студентів (курсантів), формується їх інтерес і очікування відповідей на запитання. Розпочинати лекцію необхідно не поспішаючи, впевнено і переконливо, усвідомлювати себе силою і авторитетом у цій галузі знань, тобто без сумнівів у словах, але й без будь-якої амбіційності.

Розмова має розпочинатися з важливого і супроводжуватися усвідомленням серйозності того, про що говориться.

Успішне прочитання лекції залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, від таких, наприклад, як уміння правильно і з гідністю поводитися, переборюючи скутість і не впадаючи в розкутість. Вражають скупий виразний жест, простий і пристойний костюм без відволікаючих деталей, розумно жвава міміка.

Але найбільше досягти успіху допомагає мова, коли вона проста, зрозуміла і виразна, не перевантажена цитатами і цифрами, зарозумілими термінами. Якісна лекція передбачає індивідуалізований (свій) стиль мовлення, вільний від шаблонів і граматичної сухості, гарно інтонований.

Лектор має проводити лекційний процес так, щоб не лише для себе, а й для аудиторії перетворити його в своєрідну інтелектуальну діяльність. Адаже головна умова лекційного заняття, повноцінного засвоєння – це розуміння. Керувати процесом засвоєння – означає своєчасно виявляти проблеми студента (курсанта) і допомагати йому швидше їх усувати. Тому необхідно одразу ж поставити перед собою завдання – досягти розуміння слухачами лекційного матеріалу. Для цього бажано поставити себе на місце студента (курсанта) і проаналізувати сприйняття ним матеріалу.

Робота лектора, спрямована на досягнення аудиторією розуміння, вимагає значних затрат лекційного часу, необхідного для викладу всього матеріалу програми. На різних потоках затраченим часом можна варіювати залежно від швидкості переробки інформації, зумовленої властивостями нервової системи студентів (курсантів).

Використання емоційних прийомів викладання – це засіб, що посилює сприйняття лекції, поглиблює її розуміння і запам'ятовування. Атмосфера лекції залежить також від того, як лектор ставиться до свого предмета.

Доволі обґрунтованою є порада досвідчених лекторів: необхідно вивчити напам'ять початок і кінець лекції, щоби не збитись у ці особливо відповідальні моменти виступу, а також мати можливість подолати хвилювання, зняти з себе надмірне психологічне напруження, що може бути згубним. Тоді досягається самоволодіння, яке необхідне при всій напрузі свідомості для того, щоб говорити впевнено і викладати матеріал розмірковуючи, а не просто «випалюючи» завчені положення. Лише ця внутрішня розкутість і «роздуми вголос» під час лекції роблять її по-справжньому творчою, живою і яскравою.

Окрім того, лекції студентам (курсантам), слухачам слід читати дивлячись на них, а не втупившись у аркуш. Це – правило, з нього робиться виняток лише для наймолодших лекторів, які ще не здобули навиків публічного виступу, і тих випадків, коли необхідно користуватися статистичними даними та іншими допоміжними матеріалами у вигляді тез, цитат, бібліографічних рекомендацій тощо. Початківці повинні якомога швидше «відриватись» від аркушів, перебороти в собі нерішучість і сором'язливість перед аудиторією. Конспект зразу ж створює бар'єр між лектором і слухачами, згодом цю стіну подолати дуже складно.

Завдяки лекторському красномовству в доказах, почуттю і знанням, розуму і дотепності у студентів (курсантів) активується і підтримується увага. В результаті цього досягається повний контакт, злиття аудиторії з лектором, тиша в залі, атмосфера загальної зацікавленості. Цієї кульмінації може досягти і досягає лише сам лектор, але велика роль і слухачів, увага яких надихає, емоційно «підстобує» його. Тому, підтримуючи контакт із аудиторією, корисно знайти двох-трьох найбільш старанних і доброзичливих студентів (курсантів) і час від часу звертатися безпосередньо до них. Це також надає лекції неповторні фарби і ту гарячу задушевність тону, яка робить її переконливою і яскравою.

У кінці лекції необхідно пов'язати завершення з початком, щоби підкреслити вичерпність змісту теми.

Важливою складовою всього лекційного процесу є відповіді на запитання. Саме питання є показником того, наскільки лекція захопила аудиторію. Чіткі й короткі відповіді на них мають велику змістову цінність. Вони не лише доводять і уточнюють матеріал лекції, а й мають самостійне значення. Не сковані теоретичною схемою, відповіді на запитання дають лекторові можливість вийти, так би мовити, на широкий «оперативний» простір або ж значно розширити тематичні межі лекції, а також ще більше пов'язати її з життям. Ось чому іноді буває, що відповіді на запитання виявляються цікавішими від самої лекції, якщо, звичайно, лектор добре володіє матеріалом. Необхідно розуміти всю важливість цієї процедури і внутрішньо до неї готуватися ще до початку лекції.

Отже, успіх лекції залежить не лише від уміння викладача знайти, скомпонувати матеріал, а й від його безпосереднього вміння зацікавити ним аудиторію, використовуючи особистісні характеристики тощо.

1.4. Самоаналіз лекції як запорука ефективного проведення

Специфіка педагогічної діяльності полягає в тому, що прочитана лекція ще не є кінцевим етапом. Важливо не тільки провести заняття, а й детально його проаналізувати. Це робиться, насамперед, для самовдосконалення. Постійний творчий пошук, професійне зростання потребує критичного і уважного ставлення до себе.

Аналіз лекції можна проводити за декількома напрямками, а саме:

якість підготовчого етапу:

- чи дозволив обраний план достатньо повно висвітлити питання теми і досягти дидактичних цілей?
- наскільки правильно був обраний варіант початку лекції, чи дозволив він одразу встановити контакт із аудиторією?
- наскільки збігся хронометраж на підготовчому етапі з реалізацією?
- який матеріал викликав найбільший інтерес?
- чи достатньо зрозумілими були поняття і терміни, що розглядалися під час лекції?
- що в тексті лекції потребує переробки?

ефективність педагогічної комунікації під час лекції:

- чи збіглася прогностична модель аудиторії з реальною?
- наскільки швидко вдалося встановити контакт і як?
- як підтримувалася увага упродовж лекції?
- чи виникали під час заняття якісь нестандартні ситуації?
- наскільки ефективним був зворотний зв'язок?
- які методи і прийоми були найбільш удалими?
- чи правильно був обраний стиль спілкування?
- що можна віднести до педагогічних невдач?
- наскільки ці невдачі вплинули на враження від лекції?

управління пізнавальною діяльністю студентів:

- наскільки аудиторія була готова до сприйняття лекції?
- чи вдалося встановити баланс між рівнем підготовленості аудиторії та підготовленим текстом?
- чи відчувався інтерес до теми лекції і тих проблем, що розглядалися під час неї?
- наскільки продуктивною, з точки зору розвиваючого і проблемного навчання, була лекція?
- чи стане ця лекція поштовхом для самостійної роботи слухачів (курсантів, студентів), чи викликала вона бажання дізнатися більше?
- що потребує свого логічного продовження на семінарських і практичних заняттях?
- які прогнози на семінарське заняття?

іміджеві характеристики лектора:

- наскільки вдалим був візуальний імідж (одяг, зачіска, вираз обличчя і т. ін.)?
- як я оцінюю свій комунікативний імідж (сила голосу, тембр, дикція, інтонація, темпоритміка мовлення, рівень володіння мовою, міміка і жести тощо)?
- чи виявилися під час лекції певні вади або шкідливі звички (наприклад, заповнення пауз звуками «а-а», «е-е», зловживання окремими словами тощо)
- на що слід зважити надалі, щоби подобатися аудиторії?

загальні результати:

- чи досягла лекція поставлених дидактичних цілей?
- що слід взяти на озброєння, а від чого відмовитися на етапі підготовки і проведення лекції?

Отже, діяльність викладача на всіх етапах підготовки й проведення лекцій має

орієнтуватися на логіку сучасних дидактичних технологій, а саме: від прогностичності цілей навчання (чому навчати і для чого навчати?) з урахуванням рівня кваліфікації викладача (хто навчає?), особливостей аудиторії (кого навчає?) – до відбору і проектування змісту освіти (який саме матеріал давати?), форм організації навчального процесу (як?), методів і засобів навчання (за допомогою чого?) і діагностики досягнутих результатів (що вийшло?). Саме такі підходи дозволяють найбільш виважено і раціонально використовувати таку форму навчання, як лекція, що за своїм рівнем відповідає вимогам підготовки висококваліфікованих фахівців.

Лекція – провідна, головна форма навчання. З неї розпочинається кожна навчальна дисципліна, розділ і більшість тем, що передбачені програмами. Лекція є незамінною формою організації навчання, адже вона не повторює підручник, а доповнює його останніми даними науки, іноді ще неопублікованими, але вже відомими викладачеві фактами з життя, особистим розумінням і ставленням до матеріалу, що викладається. У лекції наука оживає і слухачам доноситься в емоційному, доступному, цікавому і зрозумілому вигляді.

Існують різні види лекції: тематична, вступна, завершальна, оглядова, консультативна, настановна, поточна, узагальнювальна, інструктивна, лекція-вступ, лекція-конкретизація, лекція-інтеграція – це лекції, що мають пасивну форму, тобто традиційну; а лекція-брифінг, лекція-бесіда, лекція-диспут, лекція-анкета, лекція-дуєт, «круглий стіл» – це лекції, що мають активну форму, тобто види спілкування лектора зі слухачами, які пов'язані з традиційною лекцією, але можуть бути розглянуті як самостійні, нові методичні типи лекцій.

Підготовка лекції – складна і кропітка робота, що вимагає від викладача терпіння, наполегливості з обов'язковим застосуванням творчого підходу і відмінного знання матеріалу. Щоби підготувати вдалу лекцію, необхідно дотримуватись певних правил і готувати лекцію послідовно, крок за кроком. Слід розпочинати з вибору теми і визначення мети виступу, потім – складання бібліографії і відбір літератури, складання плану лекції і її тексту, також обов'язкова робота над формою викладу. Під час підготовки лекції не слід забувати про наочні посібники і технічні засоби для полегшення викладу матеріалу в аудиторії, а також більшої переконливості.

Проведення лекційного заняття є головним етапом, результатом роботи. На лекції особливо важливо встановити психологічний контакт з аудиторією, заволодіти її увагою і мисленням, діяти в унісон, що посилить вплив лектора на неї. Лектора, який байдужий до того, що відбувається в аудиторії, і який задоволений безтурботним читанням конспекту, – не можна називати лектором.

Не менш важливим етапом є самоаналіз лекції, критичне і уважне ставлення педагога до себе та своєї діяльності, що сприяє постійному творчому пошуку, самовдосконаленню викладача як професіонала.

2. СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ ЯК ФОРМА ВЗАЄМОДІЇ ТА СПІЛКУВАННЯ УЧАСНИКІВ ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ

В умовах сучасної ринкової економіки проблема формування кадрового потенціалу, здатного не лише протистояти всім змінам, що відбуваються в суспільстві, але й узяти на себе в майбутньому управління соціально-економічними процесами, стає основною лінією системи освіти. На сучасних студентів покладено весь тягар проблем, які необхідно буде вирішувати у вільному суспільстві цивілізованих конкурентних ринкових стосунків. Отож, спрямованість освітнього процесу на створення умов для виховання і навчання конкурентоспроможної особистості є стратегічним завданням сучасної освіти.

- Формуючи конкурентоспроможність майбутніх спеціалістів, викладачі мають на меті:
- озброїти студентів знаннями, вміннями й навичками майбутньої професії;
 - підсилити їх практичну підготовку та збереження високого теоретичного рівня;

– розвивати в них творчі здібності, ініціативність, самостійність, гнучкість мислення;
– формувати фахівця-дослідника шляхом активного залучення студентів до навчально-дослідницької і науковометодичної роботи.

Водночас у процесі навчання в студентів формуються необхідні їм професійні вміння.

Аналітичні: вміння проаналізувати обговорювані питання з різних позицій; систематизувати інформацію у вигляді схем, таблиць, графіків і рисунків; спостерігати, аналізувати й оцінювати; виявляти проблеми, що виникають; вносити конкретні пропозиції з вдосконалення професійної діяльності; аналізувати власну діяльність.

Організаторські: уміння задіяти, об'єднати членів колективу для виконання творчого завдання; організовувати режимні процеси, трудову діяльність, заняття, самостійну діяльність; керувати поведінкою та діями колег, регулюючи їх; обирати найраціональніші форми організації професійної діяльності залежно від конкретної ситуації; організовувати власну діяльність.

Конструктивно-проектувальні: вміння сформулювати завдання, визначати шляхи та засоби їх реалізації, обравши оптимальний варіант; прогнозувати результати впливу; добирати необхідний науковий матеріал, створювати умови, які забезпечують максимальну ефективність педагогічного процесу.

Комунікативні: вміння мотивовано обстоювати власну позицію, з повагою ставитись до суджень колег, усвідомлюючи продуктивну силу плюралізму думок; установлювати контакт із групою і особою; знаходити індивідуальний підхід до людей; регулювати взаємовідносини між ними; вирішувати конфліктні ситуації й усувати їх; обирати правильний тон і форму спілкування з колегами, викладачами.

Таких професійних умінь студенти набувають на семінарських заняттях.

Як форма організації навчання семінарські заняття мають давню історію. **Семінар** (лат. – *seminarium*) перекладається як «розсадник», що у початковому значенні пов'язано з функціями «посівання» знань, які передавав учитель учням і які «визрівали» та «проростали» у їх свідомості.

У давньогрецьких і римських школах семінари проводилися як поєднання диспутів, повідомлень студентів, коментарів та висновків викладачів. Головне завдання цієї форми організації навчання було навчити студентів умінню критично висловлювати свої міркування щодо певних питань, сприяти оволодінню методами і прийомами риторики.

З XVII ст. семінарські заняття використовуються в Західній Європі, а з XIX ст. – набувають поширення і в інших країнах. У той час семінари мали практичний характер і становили школу того чи іншого вченого, під керівництвом якого студенти практично засвоювали теоретичний курс дисципліни, методику наукового дослідження. Вони призначалися для роботи над першоджерелами, переважно з гуманітарних наук.

Остаточно слово «семінар», що позначало науковопрактичне заняття із спеціальних гуманітарних наук, увійшло в лексикон в 30-і роки XX ст. Семінарська форма навчання постійно розвивалася, дедалі чіткіше реагуючи на завдання вищої школи.

У сучасних умовах семінарські заняття – один із основних видів занять не тільки з гуманітарних, а й технічних наук.

Семінар – це особлива форма організації навчальних практичних занять, спрямованих на поглиблення, розширення, деталізацію й закріплення теоретичного матеріалу.

Це групове заняття, яке проводиться під керівництвом викладача, як правило, після прочитаної лекції згідно з розкладами навчальних занять з тем, що вказані в робочих навчальних програмах і планах семінарських занять. Залежно від дисципліни, що вивчається, і тематики курсу тривалість семінарського заняття може бути і дво-, і чотиригодинна (одна чи дві пари).

Семінарські заняття – логічне продовження лекцій. Це важлива форма розвитку самостійності мислення, творчості студентів. *Метою проведення семінарів є* поглиблення, розширення й конкретизація знань, а також перевірка ефективності і якості їх засвоєння.

Семінари проводяться із найскладніших питань (тем, розділів) навчальної програми з метою активізації пізнавальної діяльності студентів, оволодіння фундаментальними знаннями, формування самостійності суджень, уміння відстоювати власні думки,

аргументувати їх на основі наукових фактів. Вони допомагають розвивати логічне мислення, формувати переконання, оволодівати культурою толерантності, активно впливати на соціальне становлення особистості. На

цих заняттях студенти навчаються точно оперувати науковими термінами, формулюваннями, робити висновки.

Основними завданнями семінарського заняття є:

– розвивати пізнавальну активність і самостійність, уміння творчо застосовувати матеріал лекцій;

– поглиблювати і закріплювати знання, отримані в процесі вивчення предмета;

– сприяти розвитку творчого мислення, вміння логічно висловлювати і аргументувати свої думки, слухати один одного, продуктивно критикувати.

Семінарські заняття також є засобом перевірки розвитку і закріплення навичок самостійної роботи, що є однією з найважливіших форм навчальної роботи студентів, сприяють вихованню ініціативи, активності, самостійності в роботі, навчають систематичному, планомірному засвоєнню навчального матеріалу. Особливу увагу тут приділяють розвитку навичок роботи з різноманітними джерелами, з яких студенти одержують додаткову інформацію, аналізу та узагальненню теоретичних матеріалів і корисного досвіду, формуванню вміння формулювати проблему та знаходити шляхи її розв'язання, професійно використовувати знання в умовах навчальної аудиторії.

Семінар – активний метод навчання, у застосуванні якого повинна переважати продуктивно-перетворювальна діяльність студентів. Він повинен розвивати і закріплювати у молодих людей навички самостійної роботи, уміння складати плани теоретичних доповідей, їх тези, готувати розгорнуті повідомлення і виступати з ними перед аудиторією, брати участь у дискусії та обговоренні. Отож, семінар не зводиться до закріплення або копіювання знань, отриманих на лекції, його завдання значно ширше, складніше й цікавіше.

Функції та різновиди семінарів

Провідною функцією семінарів є *пізнавальна*, яка відображає велике прагнення людського розуму до пізнання і виправдовує саме існування людини на землі. Пізнавальна функція – це вияв найбільш суттєвих знань про закони розвитку природи, суспільства і мислення та їх взаємозв'язок. Вона імплікує накопичення знань у студентів, формує уміння розробки теорії і методів наукових досліджень, методики і техніки збору та аналізу інформації.

Виховна функція семінарів ґрунтується на пізнавальній, що властиво всьому навчальному процесу. Глибоке розуміння найбільшого теоретичного багатства, формування наукового світогляду тісно пов'язане з твердженнями гуманістичної моралі, сучасних естетичних критеріїв. Виховна функція встановлює зв'язок теоретичних знань із практикою, підсилює зворотний зв'язок студентів із педагогами, формує принциповість у судженнях, самокритичність, уміння, навички професійної діяльності та поведінки. Виховні можливості науки, зрозуміло, не реалізуються автоматично. Ними потрібно вміло скористатися за організації самостійної роботи студентів, через змістовну і гнучку методику проведення семінарських занять.

Семінарам притаманна й функція *контролю* за змістовністю, глибиною та систематичністю самостійної роботи студентів, яка є допоміжною до вищезазначених функцій. Контролююча функція дозволяє систематично перевіряти рівень підготовленості студентів до занять, до майбутньої практичної діяльності, а також оцінити якість їх самостійної роботи. Саме на семінарі розкриваються сильні і слабкі сторони в опануванні студентами філософської науки ще задовго до іспитів. Це дає викладачеві можливість систематично аналізувати та оцінювати і рівень роботи групи в цілому, і кожного студента окремо, відповідним чином реагувати на негативні моменти у засвоєнні знань.

Є чимало різновидів семінарських занять, які відрізняються і за змістом, і за формою організації роботи.

Відповідно до завдань і змісту в сучасних вищих навчальних закладах поширені семінарські заняття трьох видів:

1. Просемінар. Просемінари у XVIII–XIX ст. існували під назвою попередніх семінарів для студентів першого семес-

тру. В сучасних умовах у навчальних планах занять під такою назвою немає, хоч широко застосовуються в педагогічній практиці окремих викладачів. Головне їх призначення – під керівництвом викладача сформувати у студента навички й уміння самостійної роботи з підготовки до безпосередньої участі в семінарах (навчитися працювати з книгою, першоджерелами, навчити реферуванню літератури, складанню тез тощо).

Технологія проведення просемінарів передбачає такі компоненти: формулювання теми заняття, дидактичної мети; добір методичного забезпечення підготовки та проведення заняття; необхідні засоби для реалізації мети; організація студентів задля навчальної діяльності безпосередньо на занятті з уваги на етапи роботи (визначення конкретного питання теми семінару, яке треба опрацювати; рекомендація методів і прийомів опрацювання наукових джерел; виокремлення вузлових питань, наукова аргументація тих чи інших теоретичних положень; організація виступів студентів, постановка запитань, опонування тим, хто виступає, оволодіння культурою ведення дискусії з дотриманням принципу толерантності; підсумкове слово викладача).

Отже, головна функція просемінарів – оволодіння технологією, методикою і технікою роботи на власне семінарах з огляду на навчальну дисципліну.

Просемінари зазвичай проводять на початку вивчення навчального курсу, у програмі якого заплановано певну кількість годин на семінарські заняття. Двох просемінарів достатньо, щоб допомогти студентам оволодіти відповідним рівнем технології, техніки й методики підготовки та участі в семінарських заняттях.

2. Власне семінар. Це традиційне заняття, в якому акцентується на закріпленні теоретичних відомостей, формуванні системи знань, підготовці до виконання подальших практичних завдань.

Технологія організації та проведення семінарських занять передбачає попереднє визначення науково-педагогічним працівником теми, основних питань, які винесено на обговорення, ознайомлення зі списком літератури для опрацювання та методичними рекомендаціями щодо систематизації результатів цієї роботи.

Безпосередньо на заняттях обговорюють основні проблеми теми, дискутують, заохочують студентів до активності, підводять підсумки, оцінюють діяльність студентів. Загалом семінари мають бути «розсадником знань», забезпечувати інтелектуальний розвиток студентів, формувати у них пізнавальну активність.

Вони можуть проходити у таких формах:

– *фронтальне семінарське заняття*, що передбачає роботу всіх його учасників над темою та питаннями;

– *семінарське заняття з підготовленими доповідями*, що передбачає проведення роботи навколо декількох доповідей. Головна увага – підготовка самої доповіді та співдоповіді, інші учасники семінарського заняття вивчають основні джерела за обраною проблемою;

– *комбіноване* – співвідносить комбіновані форми роботи, тобто частина питань розробляється всіма учасниками, решта – підготовка доповідей та повідомлень.

3. Спецсемінар. Спецсемінар дослідницького характеру з незалежною від лекцій тематикою присвячений більш ґрунтовному вивченню тієї чи іншої наукової проблеми, тому має дослідницький характер. Вони проводяться на старших курсах, переважно з фахових навчальних дисциплін і дисциплін спеціалізації, мають на меті ширше залучати студентів до науково-дослідницької роботи кафедр і ВНЗ у цілому. Основне, чого набувають студенти на цих семінарських заняттях, – це уміння проводити наукові дослідження тих чи інших актуальних проблем. Ця форма покликана поєднувати теоретичну підготовку майбутніх фахівців із їх участю в науково-дослідній роботі.

За дидактичною метою семінари поділяються на заняття із:

- уведення в тему;
- планування вивчення теми;
- дослідження фундаментальних освітніх об'єктів;
- представлення та захисту освітніх досягнень;
- поглиблення, узагальнення і систематизації знань;
- контрольних та залікових семінарів;

– аналітичних семінарів.

Крім цього, є класифікація поділу семінарських занять залежно від ролі, яку вони виконують у навчально-виховній роботі вищого навчального закладу, і завдань, що ставляться перед ними, на такі групи (види):

– *сприйняття поглибленого вивчення певного систематичного курсу* – пов'язане неподільно з лекціями з того чи іншого курсу. З кожної теми студенти мають можливість прослухати не лише лекції викладача, а й самостійно попрацювати над літературою чи іншими навчальними матеріалами. В результаті проведення таких семінарських занять студенти можуть прочитати й законспектувати твори, передбачені для вивчення, осмислити ті питання, які ставляться викладачами на лекціях і виносяться на семінарські заняття, підготувати реферати чи виступи і зачитати їх на заняттях. Рівень засвоєння навчального матеріалу студентами з цих предметів значно вищий, ніж з тих, де таких семінарів не передбачено;

– *вивчення окремих основних або найважливіших тем курсу* – до них належать ті, що не пов'язані з усіма лекціями курсу. Вивчення деяких дисциплін передбачає в основному лекції і самостійну роботу студентів. Семінарські заняття проводяться з найважливіших тем.

За методикою проведення розрізняють:

вступні семінари – базуються на досвіді та знаннях студентів. Вони збирають інформацію з нової теми та класифікують її;

оглядові семінари – самостійний огляд студентами всієї теми за допомогою літератури;

самоорганізуючі семінари – студенти самостійно визначають мету заняття, розподіляють теми рефератів між собою, а в деяких випадках – готують реферати за власною ініціативою, доповідають та коментують їх.

Найпоширенішою та найпростішою формою семінару є *семінар-бесіда*, на якому студенти можуть виступати з

рефератами. Кожний доповідач повинен викласти зміст реферату усно за 10–15 хв. Решта студентів і викладач ставлять запитання, що мають проблемний характер, і вимагають творчого, продуктивного мислення, як-от: «Чому ...?», «Як Ви вважаєте...?», «Чим можна пояснити...?» тощо.

Після цього виступають рецензенти від студентів, що попередньо ознайомились із текстами рефератів.

Подальший перебіг семінарського заняття передбачає виступи студентів, які висловлюють свою думку про реферат, про виступи товаришів, викладають суть однієї з проблем, винесених на розгляд на семінарське заняття. Не бажано переривати або виправляти тих, що виступають. Робити це можна лише у разі грубих помилок.

Традиційно семінари-бесіди передбачають групову форму організації. Викладач взаємодіє з групою як із цілим, виконує навчальну функцію щодо всіх. Під час виступу студента зберігається груповий спосіб спілкування. Недоліками такої організації можуть бути такі:

– студенти, які виступають, демонструють індивідуальні знання, тому спілкування практично відсутнє;

– часто відсутнє співробітництво та взаємодопомога. Спроба допомогти тому, хто виступає, розцінюється як підказка, заборонений прийом, порушення дисципліни;

– немає особистісного включення студентів у навчальну діяльність;

– зменшується їх інтелектуальна активність;

– дистанція між викладачем і студентами формує бар'єри спілкування;

– студенти мають можливість не висловлюватися, займатися під час семінару іншою роботою.

Подана форма організації семінару ставить студентів у пасивну позицію, їх мовна активність зводиться до мінімуму. Немає можливості формувати навички професійного спілкування і взаємодії, які потрібні у майбутній діяльності. Отож, групова форма спілкування на занятті не є адекватною моделлю відносин людей в колективі, на виробництві і не відповідає вимогам підготовки фахівців.

Пошуки адекватних форм призвели до колективної форми організації семінарського

заняття. Ця форма відображає особливості сучасного професійного спілкування на виробництві. До таких семінарів можна віднести:

семінар-дискусія, форум, дебати, симпозіум – діалогічне спілкування учасників, у процесі якого через спільну участь обговорюються і вирішуються теоретичні та практичні проблеми курсу. На обговорення виносяться найбільш актуальні проблемні питання досліджуваної дисципліни. Кожен із учасників дискусії має навчитися точно висловлюючи свої думки в доповіді або виступі з питання, активно відстоювати свою точку зору, аргументовано заперечувати, спростовувати хибну позицію.

Це привчає студентів самостійно мислити, сприяє розвитку аналітичних навичок, розвиває здатність до виваженої аргументації, обстоювання власної точки зору, адекватно оцінювати себе та поважати думки інших.

Необхідною умовою розгортання продуктивної дискусії є особисті знання, які здобуваються студентами на лекціях і під час самостійної роботи. Важливо навчити студентів культурі спілкування та взаємодії. Потрібно розрізнати «діалогічне» спілкування, коли кожен веде свою «партію», і власне діалог, коли йде спільний розвиток теми дискусії.

Частиною семінару-дискусії можуть бути елементи «мозкового штурму», «ділової гри». У першому випадку учасники семінару намагаються висунути якомога більше ідей, не критикуючи їх, а потім з них виділяються головні, які заслуговують найбільше уваги, обговорюються і розвиваються.

У другому випадку семінар проводиться за наперед розробленим сценарієм. Можна ввести ролі ведучого, опонента, рецензента, логіка, психолога, експерта тощо залежно від того, який матеріал обговорюється.

Ведучий семінару-дискусії отримує повноваження викладача з керівництва дискусією, стежить за аргументованістю і коректністю висловлювань, регламентом тощо.

Опонент чи рецензент відтворює процедуру опонування, тобто переказує позицію доповідача, знаходить її вразливі, спірні аспекти або помилки, пропонує відповідний варіант рішення.

Логік виявляє протиріччя і логічні помилки в міркуванні доповідача і опонентів, уточнює поняття, аналізує хід доказів, правомірність висунування гіпотези і т.д.

Психолог обговорює продуктивність взаємодії, коректність обговорення, не допускає недікатної поведінки і стежить за правилами діалогу.

Експерт оцінює продуктивність дискусії, дає характеристику спілкування її учасників, висловлює думку про особистий внесок того чи іншого учасника в дискусію тощо.

Функції психолога і експерта перетинаються. Особлива роль у такому семінарі належить викладачеві. Викладач повинен:

- визначити коло проблем і питань, що підлягають обговоренню;
- підібрати основну та додаткову літературу з теми семінару для доповідачів і тих, хто виступає;
- розподіляти форми участі та функції студентів у колективній роботі;
- готувати студентів до вибраної рольової участі;
- керувати роботою семінару;
- підводити загальний підсумок дискусії.

Пошуковий семінар (семінар-дослідження) передбачає дослідницьку діяльність студентів, обмін думками, проведення міні-дискусій. На початку пошукового семінару студенти об'єднуються в кілька підгруп (для цього бажано використати аудиторію, обладнану круглими столами), які одержують список завчасно підготовлених проблемних питань. Щоб відповісти на питання, студенти мають «завершити дослідження» проблеми, користуючись будь-якими джерелами інформації, обмінятися думками, провести міні-дискусію.

Другий варіант проведення пошукового семінару також передбачає створення невеликих груп студентів із 7–9 осіб, які отримують список проблемних питань із теми заняття. Упродовж 5–15 хвилин студенти обмінюються думками; готують виступ. Підгрупа обирає доповідача. Інші студенти підгрупи відповідають на питання, задані викладачем або студентами інших підгруп. Укінці заняття викладач підводить підсумки і оцінює роботу студентів.

Семінар-«круглий стіл» – запрошуються фахівці або спеціально підготовлені студенти. Це обмін інформацією, відповіді на питання, колективний пошук нових шляхів вирішення проблеми (якщо вона є).

Наукові семінари характеризуються високим рівнем узагальнення знань, умінь, навичок. Дидактичні цілі і завдання цього заняття реалізуються шляхом заслуховування і широкого аналізу звітів студентів про проведену науковопошукову роботу. Проводяться у формі наукових конференцій; на них студенти виступають з доповідями, у яких висвітлюють результати виконаної ними науково-пошукової роботи, підготовки до студентських наукових конференцій тощо.

Семінари з використанням ігрових ситуацій проводяться у формі пізнавальної гри за типом телевізійних ігор (наприклад: «Що, де, коли?», «Брейн-ринг», «КВК» та ін.). Ефективним різновидом є рольові ігри, що проводяться у формі наукових конференцій. На них студентидоповідачі виконують роль експертів із того чи іншого питання; їхні доповіді рецензуються і оцінюються групою рецензентів – до 3-х осіб. Слухачі, які не згодні з деякими положеннями, висвітленими у доповідях експертів, виконують роль опонентів. Веде конференцію студент-головуючий, який надає слово усім учасникам гри, підводить підсумки після кожної доповіді, організовує обговорення тощо.

Різновидами рольових ігор є семінар-дискусія, та прес-конференція, під час яких студент, що виконує роль прес-секретаря, веде конференцію; студенти-журналісти ставлять запитання експертам із проблем, що винесені на розгляд семінару.

Міжпредметні семінари проводяться одним або різними викладачами і передбачають обговорення навчальної інформації, яка є предметом вивчення декількох дисциплін.

На таких семінарах здійснюється співробітництво і взаємодопомога, кожен студент має право на інтелектуальну активність, зацікавлений в досягненні спільної мети семінарів, бере участь у колективному формуванні висновків і рішень. В умовах спільної роботи студент займає активну позицію.

Надані відомості щодо класифікації семінарських занять повинні зорієнтувати викладача у найперших кроках щодо його підготовки. Адже весь подальший хід роботи залежатиме від того, якого типу семінарське заняття він проводитиме.

Підготовка до заняття учасників педагогічного процесу

Підготовка до семінарського заняття передбачає спільну діяльність студентів і викладачів. Успіх семінару залежить від багатьох складових: теоретичної, педагогічної та методичної підготовки викладача, його організаторської роботи з підготовки семінарського заняття, а також від ступеня підготовленості студентів, їх активності на самому занятті.

Підготовка до заняття науково-педагогічного працівника поділяється на попередню та безпосередню. Попередня підготовка охоплює збір матеріалів з теми, розробку плану заняття, розробку методичних рекомендацій для проведення заняття; безпосередня – відвідування лекцій з теми семінарського заняття чи ознайомлення з її текстом; опрацювання літератури і нормативних документів, підготовку плану-конспекту і дидактичних матеріалів.

Під час попередньої підготовки у викладача повинно сформуватися чітке уявлення про дидактичні та виховні цілі семінару, обсяг роботи, який повинен виконати кожен його учасник, проблеми, які слід висвітлити у лекції, щоб мати можливість заглибитися у них. Тільки після цього можна розпочинати розробку плану проведення семінарського заняття. План, що видається студентам до проведення заняття, слугує основним методичним документом для організації їх самостійної роботи.

На семінарах краще обговорювати:

- 1) вузлові теми курсу, засвоєння яких визначає якість професійної підготовки;
- 2) питання, найбільш складні для розуміння і засвоєння. Їх обговорення слід проводити в умовах колективної роботи, що забезпечує активну участь кожного студента.

Залежно від обраної методики план може мати різну структуру. Зважаючи на це, як

обов'язкові його компоненти є тема, дидактичні і виховні цілі заняття, організаційно-методичні вказівки, навчальні питання, що підлягають розгляду, теми доповідей, повідомлень, рефератів, рекомендована література. Навчальні питання, які мають обговорюватися на семінарі, становлять основу плану. Якщо семінар проводиться методом розгорнутої бесіди, питання плану заняття повинні відповідати таким вимогам:

– бути проблемними за формою, тобто розкривати якісь важливі для теми протиріччя; охоплювати суть проблеми – і водночас бути не надто широкими, але чітко окресленими у своїх межах;

– не повторювати дослівно формулювань відповідних пунктів плану лекції та програми курсу, враховувати наукову і професійну спрямованість студентів;

– повністю охоплювати зміст семінарської теми або той аспект, який виражений у формулюванні обговорюваної проблеми; також формулювання питання повинне спонукати студентів до роботи з першоджерелами.

Обсяг матеріалу, що виноситься на семінар, визначається відведеним для цього часом і кількістю питань. Для двогодинного заняття їх, як правило, повинно бути не більше 2–3. Аналогічні вимоги висувуються і до тем рефератів (доповідей, повідомлень), якщо вони передбачені планом семінару.

З цих же позицій необхідно вирішувати питання про характер й обсяг рекомендованої літератури. До переліку обов'язкової літератури повинні входити насамперед першоджерела, що безпосередньо розкривають розглянуту тему. Зрозуміло, важливо враховувати, що до одного двогодинного

семінару студент може готуватися не більше 4–6 годин і за цей час прочитати, осмислити і законспектувати не більше 60 сторінок тексту, тобто обсяг літератури, опрацьованої студентами під час підготовки до семінару, повинен бути мінімальним. В іншому випадку викладач сам спрямовує студентів на шлях неглибокої і формальної підготовки.

Додаткова література призначена для більш підготованих слухачів, особливо тих, які цікавляться розглянутою проблемою. У список додаткової літератури включають, як правило, монографії, статті зі збірників наукових праць і періодичної преси. Обсяг додаткової літератури повинен бути також невеликим, посильним. Непогано, якщо викладач на лекції згадає про цю літературу; дасть коротку характеристику, зацікавить слухачів. У методичних вказівках до семінарського заняття зазвичай вказується порядок проведення семінару, тривалість виступів (доповідей, повідомлень) студентів, можливий і порядок консультацій в період підготовки до нього.

У деяких ВНЗ існує позитивна практика надання в плані семінарського заняття логічних завдань до теми, що становлять систему запитань, відповіді на які студент повинен знайти під час вивчення першоджерел. Такі логічні завдання концентрують увагу студентів на найважливіших положеннях і висновках методологічного характеру під час читання першоджерела.

Отже, алгоритм підготовчої роботи викладача до семінару може виглядати так:

1. Ретельно зважити зміст чергової теми семінарського заняття, її місце в загальній системі занять.
2. Опрацювати необхідну літературу (рекомендовану для слухачів, і додаткову).
3. Розробити план проведення семінарського заняття, що охоплює послідовне викладення в тезисній формі основних положень теми.
4. Скласти перелік основних, додаткових і навідних питань.
5. Підготувати ілюстративні приклади для зв'язку предмета з практикою, з життям.
6. Підготувати наочні й допоміжні засоби.
7. Особливо спрогнозувати все те, що, як правило, викликає певні труднощі у студентів.
8. Розподілити всі елементи семінарського заняття за часом.

Завчасна підготовка семінару – запорука успішного проведення заняття. Якщо ж на лекції була розглянута проблема, створена проблемна ситуація, викликаний інтерес, то це значно активізуватиме підготовку студентів до наступного заняття.

Як відомо, практична робота кожного студента з підготовки до семінару охоплює

чотири етапи.

На першому етапі необхідно за планом семінару усвідомити тему, мету і питання. На основі цього кожному студенту слід визначити свою роль і завдання на семінарі (підготовка реферату, виступу тощо), обсяг і порядок роботи, передбачити, які і коли будуть потрібні джерела з кожного питання, який матеріал підготувати для обґрунтування, які додаткові матеріали можна використали, де їх знайти.

Другий етап підготовки до семінару охоплює роботу зі збору та ознайомлення з рекомендованою літературою.

Третій етап передбачає глибоке вивчення джерел:

- розглянути різні точки зору з питання;
- виділити проблемні питання;
- сформулювати свою думку;
- передбачити спірні моменти і сформулювати дискусійні питання.

Четвертий (заключний) етап передбачає поглиблену роботу з конспектом: ще раз уважно прочитати конспект, зробити його розмітку (підкреслити заголовки, виділити найбільш важливі цитати і т.д.), скласти план виступу, підготувати тези, міні-конспект у зошиті для семінарських занять або реферат. Особливо це стосується питань, призначених для самостійного вивчення. Ці записи можуть бути використані на семінарі як підказка під час публічного виступу, а також для роботи «на місці» під час виконання завдання, а також за підготовки до заліку та іспиту.

Одним із найпоширеніших видів підготовки студентів до семінару є написання реферату.

Реферат (лат. *referre* – доповідати, повідомляти) – короткий виклад змісту одного або декількох документів із певної теми. За індивідуальної роботи з літературою реферат є коротким збагаченим записом ідей з декількох джерел. Часто реферат готують для того, щоб передати ці ідеї аудиторії.

Робота над рефератами – дуже поширена форма навчальної діяльності, але не завжди правильно зрозуміла і виконана, вона знижує пізнавальну і освітню ефективність. Реферат – один із видів науково-дослідної роботи студента. В ньому повинно бути відображено таке: рівень вивченості теми, проблемні галузі, вміння аналізувати і представляти різні точки зору на проблему, формулювати висновки та пропозиції щодо можливого вирішення проблеми, навички роботи з літературними джерелами. Реферат свідчить про інформаційну культуру, інтелектуальний рівень, креативність (здатність до творчості) студента, характеризує його самостійні навички та вміння.

Обсяг реферату залежить від обраної теми, змісту документів, їх наукової цінності або практичного значення.

Найчастіше маємо справу з інформативними і розширеними (зведеними) рефератами.

Інформативний реферат повністю розкриває зміст теми, містить основні фактичні й теоретичні повідомлення. Він потребує глибокого вивчення першоджерел, доброї пам'яті, уміння пов'язувати теоретичні положення з сучасністю, робити глибокий аналіз та практичні висновки, нарешті, вчить проводити дискусію.

У такому рефераті мають бути визначені: предмет дослідження і методи роботи; наведені основні результати; викладені дані про умови дослідження, сформульовані власні пропозиції щодо практичного значення змісту і уміння довести його до аудиторії слухачів. Реферат може бути посібником для усного виступу з елементами імпровізації.

Інформативні реферати можуть розміщуватися у первинних документах (книгах, журналах, збірниках праць,

звітах про науково-дослідну роботу) і у вторинних документах (реферативних журналах і збірниках, інформаційних картках та ін.).

Розширений або зведений (оглядовий, багатоджерельний) реферат містить відомості про певну кількість опублікованих і неопублікованих документів з однієї теми, зміст яких викладено у вигляді однорідного тексту.

Загальні вимоги до реферату:

- точність і об'єктивність у передачі інформації з літературного джерела, основної думки автора (не відносити до авторських власні думки);

- повнота відображення тих елементів змісту, які розкривають тему реферату;
- доступність і зрозумілість викладу.

Реферат має дати можливість сформулювати уявлення: а) про думки автора першоджерела з цієї теми; б) про думку автора реферату з цього ж питання.

Тобто реферат повинен містити і концепцію авторів літературних джерел і концепцію автора реферату.

Зміст реферату обов'язково повинен охоплювати:

1. План.
2. Вступ. Обґрунтування теми (актуальність, теоретична і практична значущість).

Мета і завдання роботи.

3. Огляд літературних джерел з аналізом і критичною оцінкою автора реферату (позитивні сторони і спірні положення авторів аналізованих творів).

4. Формулювання власного погляду на розглянуту проблему.

5. Висновки та пропозиції.

6. Список використаних джерел.

7. Додатки (за потреби).

На розсуд автора в рефераті можуть бути розроблені окремі тематичні розділи, параграфи, в яких аналізується відповідна література. Кожен розділ містить висновки і перехідний (логічний) місток до наступного розділу. А загальні висновки в кінці реферату є сумою висновків окремих розділів.

Список використаних джерел у рефераті має важливе значення: він відображає ступінь розробленості теми в літературі та обсяг роботи студента під час підготовки реферату. Його складають: 1) за алфавітом авторів або назв статей, 2) в хронологічному або назад-хронологічному порядку; 3) за тематичним принципом.

Загальні правила бібліографічного опису передбачають необхідний мінімум відомостей, що дозволяє безпомилково відшукати книгу або статтю (обов'язкові елементи опису): прізвище автора, заголовок, підзаголовок, вихідні дані (місце видання, найменування видавництва, рік видання, сторінки). До списку літератури включаються публікації переважно останніх 5–10 років. Особливо цінуються праці останнього року видання.

У додатках наводяться формули, таблиці, схеми, якщо вони суттєво полегшують розуміння роботи.

Вибір теми реферату студенти здійснюють відповідно до тематики, затвердженої на кафедрі, вказаної у методичних рекомендаціях, та за погодженням з науковим керівником.

Обсяг розширеного реферату 20–24 сторінки.

Виклад матеріалу в рефераті має бути коротким і стислим. У рефераті використовується стандартизована термінологія, значення якої зрозумілі з контексту.

Реферат рецензується, оцінюється і враховується під час підсумкового заліку, іспиту з відповідної дисципліни.

Рецензія (відгук) на реферат або іншу науково-дослідну роботу має об'єктивно оцінювати позитивні й негативні його сторони. В рецензії тією чи іншою мірою слід оцінити вміння автора поставити проблему, обґрунтувати її соціальне значення, розуміння автором співвідношення між реальною проблемою і рівнем її концептуальності; повноту висвітлення літературних джерел; глибину їх аналізу, володіння методами збору; аналізу та інтерпретації емпіричної інформації; самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу; обґрунтування висновків і рекомендацій.

Стиль рецензії має відповідати нормам, прийнятим для наукових відгуків, тобто бути доброзичливим, але принциповим.

Стосовно автора роботи речення слід будувати в третій особі минулого часу («Студент поставив..., розкрив..., довів..., обґрунтував»), до самої роботи – в теперішньому часі («реферат містить..., розкриває..., підтверджує...»).

Рецензію не слід завершувати оцінкою, вона має органічно впливати зі змісту

документа.

Доволі поширеною формою оприлюднення результатів наукового дослідження є доповіді та повідомлення.

Доповідь – це документ, у якому викладаються певні питання, даються висновки, пропозиції. Вона призначена для усного (публічного) прочитання та обговорення.

Розрізняють такі види доповідей:

1. Звітні (узагальнення стану справ, ходу роботи за певний час).
2. Поточні (інформація про хід роботи).
3. На теми наукових досліджень.

Наукова доповідь – це публічно виголошене повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання), одна із форм оприлюднення результатів наукової роботи.

Структура тексту доповіді аналогічна плану статті, а саме:

вступ – основна частина – підсумкова частина.

У вступі зазначається проблемна ситуація, яка зумовила потребу публічного виступу, потім обґрунтовується основна ідея автора, наводяться аргументи, факти, теоретичний виклад, висновки й рекомендації.

Порівняно з науковою публікацією публічна доповідь має свої особливості. Є два методи написання доповіді.

1. Дослідник готує спочатку тези свого виступу і на їх основі пише доповідь на семінар чи конференцію, редагує і готує до опублікування у науковому збірнику як доповідь чи статтю.

2. Дослідник пише доповідь, а потім у скороченому вигляді ознайомлює з нею аудиторію.

Під час написання доповіді слід зважати на те, що значна, суттєва частина її надрукована в тезах, частина – на слайдах, плакатах, тому доповідач дає лише окремі коментарі до ілюстрованого матеріалу, опубліковані тези. Це дозволяє зекономити час виступу на 20–40%. Доцільним є посилення на попередні виступи, полемічний характер доповідей, що викликає інтерес у слухачів.

Під час формування змісту доповіді слід врахувати, що за 10 хвилин людина може прочитати текст, надрукований на чотирьох сторінках машинописного тексту (через два інтервали). Обсяг доповіді становить 8–12 сторінок (до 30 хвилин).

Повідомлення, виступ можуть бути обсягом 4–6 сторінок.

За підготовки наукової публікації, доповіді, виступу потрібно уникати:

- неточності і розпливчастості формулювання назви;
- невизначеності особистого внеску в дослідження;
- поверхневого викладу змісту та результатів дослідження;
- дублювання змісту публікацій;
- доволі короткого терміну оприлюднення результатів дисертації.

Тексти рефератів, виступів повинні відповідати темі і змісту науково-дослідної роботи.

Тези (від *thesis* – положення, твердження) – це коротко, точно, послідовно сформульовані ідеї, думки, положення наукової доповіді, повідомлення, статті або іншої наукової праці.

Обсяг тез може становити 2–3 сторінки друкованого тексту через 1,5–2 інтервали.

Алгоритм тези можна подати так:

теза – обґрунтування – доказ – аргумент – результат – перспектива.

Тези доповіді, будь-якої наукової публікації оформляють відповідно до вимог:

- назва тез доповіді коротко відображає головну ідею, думку, положення (2–5 слів);
- послідовність викладу змісту може бути така: актуальність, проблеми; стан розробки проблеми в науці і практиці; основна ідея, положення, висновки дослідження; основні результати та їх практичне значення. В тезах зазвичай не використовують цитати, цифровий матеріал.

Формулювання кожної тези розпочинається з нового рядка, кожна теза має самостійну думку, висловлену в одному або кількох реченнях.

Есе – короткий твір на тему, що розкриває і обґрунтовує думку, висловлену в його назві. Есе – це мала літературна форма, що в перекладі з французької означає «спроба», «проба», «нарис». Родоначальник есе – французький письменник 16 ст. Шарль Монтень. Есеїст занурюється в тему за власним захопленням або за завданням для того, щоб в доступній формі викласти головні проблеми з будь-якої теми. Літературним есе властива легкість, захоплюючий опис явища, події у вільній формі. Це щось між жанром статті та рецензії, де, крім занурення, важливе сприйняття автора. Есе дещо більше ніж рецензія, де подана оцінка, емоція, і трохи менше ніж стаття, яка є науковокритичним жанром.

В есе менше науковості. Ця цікава літературна форма давно застосовується в університетах Європи та Америки на екзаменаційних сесіях. Такий іспит дозволяє виявити здатність абітурієнтів та студентів засвоювати інформацію, занурюватися в тему. Це начебто тест на профпридатність студента, тобто здатність до навчання, засвоювати терміни, логічно викладати свої і чужі думки, робити висновки зі сказаного. Есе дозволяє виявити інтелектуальні та творчі здібності.

Есе можна писати з кожного предмету, але зазвичай есе використовують в гуманітарних науках, де поряд із знаннями важлива позиція автора, де одну і ту ж думку

можна висвітлювати з різних боків, де представлені різні трактування одного і того ж явища. За європейськими стандартами вимоги до екзаменаційного есе такі ж, як до найпростішої наукової роботи.

На всіх етапах підготовки до семінарської форми студенти працюють або під безпосереднім керівництвом викладача (що особливо характерно для молодших курсів), або в режимі консультування. На першому етапі підготовки їх до семінару доцільно провести колективну настановчу консультацію. У період поглибленої роботи студентів над рекомендованими джерелами викладач, як правило, проводить індивідуальні консультації й співбесіди. На цьому етапі він контролює підготовку основних доповідей та повідомлень, а також виступів на майбутньому занятті. На основі сформованого уявлення про готовність студентів до семінару викладач розпочинає розробку (уточнення) робочого плану (сценарію) семінарського заняття. Це пов'язано з тим, що реалізація пізнавальної мети в ході семінару вимагає від нього вмілого методичного управління. Як показує досвід, ключовими в побудові такого сценарію є два принципи: принцип наростання складності проблемних завдань на кожному занятті й упродовж усього курсу і принцип цільової системності. Деякі педагоги вважають, що робочий план (сценарій) «стримує» викладача під час проведення семінару. Однак це не зовсім правильно. Ретельна підготовка дає йому великі можливості оперативного керування семінаром, використовуючи за будь-яких ситуацій заздалегідь підготовлений матеріал. Можливо, не все, що намічено і записано в сценарії, буде використано педагогом, але наявність додаткового матеріалу додасть упевненості і дозволить вільно почуватись за будь-яких ситуацій.

Під час виконання поставлених завдань семінарське заняття пройде на необхідному методологічному рівні і принесе інтелектуальне задоволення всій групі.

Оформлення конспекту семінарського заняття здійснюється відповідно до прийнятих у навчальному закладі

вимог і охоплює титульний лист із вихідними даними і структуру навчального заняття. Він містить такі **основні компоненти**:

– вступне слово викладача (визначається основна мета семінарського заняття; місце, що посідають питання цього семінарського заняття в курсі, який вивчається; головні питання семінарського заняття; методичні рекомендації щодо виступу студентів із цієї тематики);

– основна частина – обговорення питань семінарського заняття (використання обґрунтованих міркувань студентів з приводу виступів учасників семінарського заняття, запитань, які виникають у студентів, організація дискусії, корегування її в межах запланованої теми, короткий висновок після кожного питання);

– заключне слово (реалізація мети семінарського заняття, конструктивний аналіз

усіх виступів та відповідей, стимуляція активності студентів).

У конспекті семінару, як правило, відображаються зміст короткого вступного слова викладача, приблизний розподіл часу з питань і виступів, порядок опрацювання матеріалу з питань, зміст заключного слова, розрахунок часу. Зрозуміло, для двогодинного і чотиригодинного семінару розрахунок буде різним. Викладач орієнтовно зважає на те, що в ході семінару час витрачається на вступне слово (не більше 5 хвилин); основну доповідь одного зі студентів (до 15–20 хвилин); виступи з місць (до 10 хвилин); постановку нових питань, виправлення допущених студентами неточностей і помилок, заключне слово щодо всього семінару (в межах 10–15 хвилин).

Отож, на організацію, управління ходом семінару та підведення підсумків у цілому витрачається близько 25% відведеного навчального часу. Решту часу викладач розподіляє залежно від складності розглянутих питань.

Порядок відпрацювання матеріалу з питань семінару – основа змістової частини конспекту. У розробці саме цього розділу плану і виявляється творчість викладача.

Як відомо, порядок обговорення питань плану може бути найрізноманітнішим, він залежить від форми семінару і тих цілей, які ставляться перед заняттям для групи студентів. В умовах ВНЗ найчастіше використовуються три схеми: реферативно-повідна, питально-відповідна і змішана.

За реферативно-повідної схеми з кожного питання спочатку заслуховується реферат (повідь), підготовлений одним зі студентів, а за питально-відповідної – виступ одного зі студентів (за вибором викладача), після чого організується розгорнута бесіда. У змішаній формі з одного питання заслуховується реферат (повідь), а з інших – виступи студентів (за їх бажанням). В кінці обговорення основний доповідач робить загальний висновок.

Додаткові питання студентам – основний засіб управління ходом семінару. За їх допомогою викладач спрямовує виступ або дискусії в потрібне русло. Зрозуміло, він не повинен зловживати додатковими питаннями, але мати їх у своєму робочому плані необхідно.

В ході семінару педагог може використовувати уточнювальні, навідні, зустрічні і проблемні питання.

Уточнювальні питання спонукають того, хто виступає на семінарі, конкретизувати думку, чітко і виразно сформулювати її. Звичайно, викладач задає уточнювальне питання лише в тому випадку, коли слухачі не відреагували на допущені помилки.

Навідні, або скеровувальні питання спрямовують обговорення або полеміку в потрібне русло, усувають небажані відхилення від проблеми. В таких випадках особливо яскраво виявляються такт і педагогічна майстерність викладача.

Зустрічні питання близькі до постановки задач на самостійність мислення, тому що охоплюють вимоги додаткового аргументування або аналізу змісту окремих положень. Вони сприяють виявленню логічних помилок, що виникли через неточності висновків доповідача. З цією метою викла-

дач, звертаючись до того, хто виступає, або всієї аудиторії, може поставити такі питання: «Чим ви доведете істинність свого аргументу? Які додаткові аргументи ви можете навести для обґрунтування свого висновку? Чи всі аргументи, висунуті вашими товаришами, є істинними; чи достатні вони»? Використовуючи зустрічні питання, викладач може підвищити активність аудиторії.

Проблемні питання – це методичні прийоми, які використовуються для поглиблення знань.

Щоб семінар був по-справжньому активним, він повинен мати дискусійний, але керований характер. Для цього сценарій дискусії викладач продумує заздалегідь, у конспекті намічає відповідні питання, приклади, сюжети.

Методичні аспекти проведення семінарського заняття

Вступна організаційна частина семінарського заняття покликана забезпечити нормальне середовище для роботи і психологічно підготувати студентів до спілкування і

майбутнього заняття. Цей етап формує вміння мобілізуватися, зосередитися, внутрішньо організуватися. Тут закладається характер взаємин викладача і студента.

Привітання – це початок спілкування викладача і студента, перший крок до співпраці, який має виражати повагу, симпатію, бажання добра один одному.

Етап визначення відсутніх передбачає не просто виявлення, кого немає на занятті, а формулювання позиції до факту відсутності того чи іншого студента. Відсутність без поважних причин повинна викликати осуд з боку викладача, водночас здійснюючи виховний вплив на інших учасників педагогічного процесу.

Перевірка готовності студентів до заняття звертає увагу на їх зовнішній вигляд, стан робочого місця, наявність необхідних матеріалів. Часто викладачі упускають цей етап (такий підхід притаманний педагогам із ліберальним, рідше демократичним стилем спілкування зі студентами), вважаючи, що студенти дорослі люди і повинні знати, як поводитися на занятті. Однак практика доводить, що молоді люди не завжди ознайомлені з відповідними правилами підготовки до занять, а інколи свідомо порушують їх. Спокійне, тактовне роз'яснення вимог до підготовки студентів до заняття формує загальну культуру поведінки особистості, організованість, відповідальність, самоконтроль. Нині ці компетенції становлять професійну компетентність сучасного фахівця та є пріоритетними для роботодавців. Тому, ігноруючи зауваження студентам, викладачі відмовляють майбутнім випускникам у професійному розвитку.

Перевірка готовності студентів до заняття передбачає також і змістову складову. Проводити її можна по-різному, залежно від форми семінару та його організації. Деякі викладачі обмежуються тим, що звертаються до студентів з питанням про те, опрацювали вони літературу чи у них виникли питання, або просто запитують, хто не підготувався до заняття. Водночас слід зважати на особливості групової психології: не підготувалися – соромляться зізнатися, а викладач робить помилковий висновок, що всі готові. Або уся група вказує на неготовність до роботи, надіючись на пасивну роботу на занятті, проте під час індивідуальних відповідей виявляється зовсім інша картина. У таких умовах викладач потрапляє у незручне становище й буває змушений значну частину часу витратити на «незрозумілі» питання. Для профілактики таких явищ слід дати негайну, жорстку і принципову оцінку. Як правило, після одного-двох таких зауважень неспідготовленості студентів до семінару не буває.

Робоче місце викладача, класне приміщення також слід перевірити до проведення заняття. Вони повинні відповідати санітарним вимогам, мати естетичний вигляд.

Проведення заняття у вигляді дискусії передбачає формування малих груп – поділ студентів на малі групи по 4–5 осіб у кожній з метою подальшої спільної роботи. Це слід робити на початку заняття задля економії часу та збереження робочої атмосфери впродовж заняття.

Не можна спланувати заняття, чітко не сформулювавши, якого педагогічного результату і за яких умов хочемо досягти. Викладач повідомляє тему семінарського заняття, пояснює його цілі і завдання, показуючи практичну значущість вивченого теоретичного навчального матеріалу і розуміння його студентами. Студенти повинні уявляти, чому повинні навчитися, якими навичками та вміннями повинні оволодіти в ході практичного заняття та під час виконання яких професійних дій вони їм знадобляться. Цей структурний елемент спрямований на залучення студентів до навчального процесу, активізацію їх зацікавленості в освоєнні навичок.

Вступне слово викладача повинно бути не тільки коротким, але й енергійним, мобілізуючим, проблемним. Це начебто установка на мобілізацію уваги. Щоб спрямувати студентів на активне обговорення питань теми, вступне слово має відповідати таким вимогам: за змістом указувати на зв'язок із попередньою темою і курсом у цілому; підкреслювати наукову спрямованість розглянутої проблеми, зв'язок з її практикою; вказувати на зв'язок із професійною підготовкою студентів; за формою демонструвати лаконізм, логічну структурованість, забезпечуючи високий рівень емоційно-психологічного настрою.

Крім організаційних моментів, важливу роль виконує методика проведення основної частини заняття. Основними методами проведення є:

- розповідь викладача (вступне і заключне слово);
- бесіда за заздалегідь відомим планом;
- невеликі доповіді студентів із подальшим обговоренням учасниками семінару;
- тематичні дискусії та диспути;
- колективний пошук відповідей і ролей;
- бесіда і вільний обмін думками;
- інформація про конструктивні пропозиції студентів;
- ігрове проектування тощо.

Звичайно, всі вони використовуються не ізольовано, а в єдності. Немає семінарського заняття, яке б проводилось одним методом. На кожному з них застосовуються різні, хоча один із них може бути домінуючим.

Важливе значення під час проведення семінарського заняття мають дискусії і полеміки. З уваги на характерологічні особливості студентів (комунікативність, впевненість у собі, тривожність) викладач керує дискусією й розподіляє ролі. Невпевненим у собі, некомунікабельним студентам пропонуються індивідуальні, полегшені питання, що дають змогу виступити і відчувати задоволення успіху.

Як зазначалося, семінар – це метод навчання, що спирається на групове мислення, відмінна риса якого – активізація колективної розумової діяльності в цій галузі, знаходження несподіваних вирішень складних наукових питань і про-

блем. З метою активізації семінарських занять у низці ВНЗ використовують методи, запозичені з інших видів навчальних занять. Це методи рецензування, аналізу передового досвіду, аналізу поточних подій, вправ і практичних завдань. Роль педагога на семінарському занятті творча і не може бути заздалегідь у всіх деталях позначена і вичерпана інструктивними вказівками. Однак практика сформувала низку правилпорад, які можна рекомендувати викладачам ВНЗ.

Першим і основним завданням є створення на семінарі невимушеної, розкутої обстановки вільного обговорення поставлених питань. Важливо, щоб студент, виступаючи на семінарі зі своєю, часом спірною, позицією, був упевнений, що викладач і товариші правильно зрозуміють його, доброзичливо відзначать успіх або тактовно покритикують. Тому під час обговорення поставлених проблем керівнику семінару не слід поспішати з висловлюванням своєї точки зору. Тільки коли виявиться нездатність студентів зробити правильний висновок, педагог обґрунтовує його.

Успіх семінару завжди залежить від активності студентів, тому друге завдання викладача – усіма заходами розвивати і заохочувати його. Рекомендується наполегливо навіювати студентам думку, що активність – це не тільки виступи і дискусії, а й уміння слухати. Студентів необхідно переконувати, що вміння слухати – не менш важлива якість, ніж уміння говорити.

Важливо домагатися уважного і критичного ставлення студентів до виступів товаришів. Для цього треба всіляко спрямовувати їх на те, що змістовний аналіз виступу, доповіді або реферату має не меншу цінність, ніж сама доповідь або реферат. У всіх випадках слід досягати вільного виступу студентів за наявності постійного контакту з аудиторією. Той, хто виступає, повинен звертатися до аудиторії, а не до керівника семінару, спрямовувати погляд на аудиторію, а не на стелю і не в бік. Педагогу доцільно уважно слухати кожного, хто промовляє, і робити нотатки в робочому зошиті. Ці нотатки надалі використовуються під час підведення підсумків семінару та в завершальному слові.

Під час доповіді та виступів студентів викладачеві, за рідкісним винятком, не слід утручатися із зауваженнями і поправками. Це, звичайно, не означає, що потрібно незворушно слухати все, про що мовиться.

Спрямовувати доповідача найперше слід тоді, коли він явно виходить за межі питання, говорить про те, що не стосується теми, суті, спирається на неправильні позиції, спотворює дійсність, робить помилки, фактичні вольності чи мимоволі помиляється, звертаючись до спростованих наукою позицій.

Можна перервати студента й тоді, коли він повторюється і не може завершити виступ. Рівень методичної майстерності та теоретичної підготовки викладача на семінарі виявляється в тому, як він спрямовує обговорення питань під час заняття, як залучає

студентів до творчої дискусії, тобто як уміє організувати розгорнуту бесіду.

У ході семінару педагогу рекомендується дивитися на того, хто виступає, але, за можливості, ні словом, ні мімікою не розкривати своє ставлення до слабких місць розповіді, щоб не викликати сум'яття. Вдалі моменти виступу бажано заохочувати поглядом, кивком голови та іншими прийомами. Стихійно виниклу в ході семінару дискусію потрібно вміти використовувати в інтересах вирішення основної проблеми.

Питання, що виникли в ході семінару, за можливості повинні вирішуватися самими студентами. Тільки в крайньому випадку викладач це завдання бере на себе. Він повинен стримувати в собі бажання відповісти на складні питання до тих пір, поки не вичерпані всі можливості аудиторії. У будь-якій семінарській групі формується актив, готовий виступати щоразу на кожному семінарі, і доволі ґрунтовно. Такий актив – опора викладача, але його краще мати в «стратегічному резерві», використовуючи в найбільш відповідальні моменти семінарського заняття.

В організації семінарських занять реалізується принцип спільної діяльності, співтворчості. Згідно з досліджен-

нями процес мислення і засвоєння знань більш ефективний у тому випадку, коли вирішення завдання здійснюється не індивідуально, а передбачає колективні зусилля. Тому семінарське заняття ефективне тоді, коли проводиться як заздалегідь підготовлене спільне обговорення висунутих питань кожним учасником семінару. Реалізуються спільний пошук відповідей навчальної групою, можливість розкриття і обґрунтування різних точок зору у студентів. Таке проведення семінарів забезпечує контроль за засвоєнням знань і розвиток наукового мислення студентів. Адже готовність студента до семінару не адекватна його активній участі в ньому. У самостійній роботі студента слід виділити два етапи навчання:

- 1) опанування матеріалу через ознайомлення з джерелами;
- 2) застосування матеріалу через обговорення його на семінарі.

У першому випадку основним завданням є індивідуальна робота наодинці з текстом. Внутрішній діалог із ним. У другому – публічний діалог із опонентами, що вимагає не тільки мислити, але й говорити, даючи оцінку (характеристику) розглянутого питання, де головне – правильно викласти продумане. Зрозуміло, що в першому випадку навчальний матеріал засвоюється, в іншому – застосовується. Оскільки хороша підготовка за повної пасивності на семінарі ніяк не оцінюється, підкреслимо, що до заняття мало би бути готовим. На семінарі оцінюються не мовчання, а активність і результативність. Інші учасники отримують цікаву нову інформацію впродовж заняття, яка стимулює їх мислення, бажання брати участь в обговоренні. Викладач обов'язково повинен підготувати додаткові питання або сформулювати їх, зорієнтувавшись під час виступів, помічаючи найбільш проблемні та цікаві моменти, які сприяють подальшій дискусії. Отож, викладач оцінює не тільки ступінь розвитку пізнавальних здібностей та самостійності доповідача, а й наявність творчого підходу до роботи, ініціативність.

Важливим моментом у проведенні семінарських занять є забезпечення оптимальних умов для спілкування на

рівні «викладач-студенти», «студенти-викладач» на засадах демократизму й толерантності. Лише за умов вільного висловлювання власних думок, їх наукового обґрунтування активізується процес пізнання, формуються пізнавальні й соціальні мотиви учіння.

У процесі проведення семінарських занять викладач має цілеспрямовано виховувати в студентів таку етичну рису, як толерантність (від лат. *tolerantia* – терплячий) – терпимість до чужих думок і міркувань.

Сутність методичної тактики керівника семінару має низку завдань:

- створити невимушену, розкуту атмосферу в аудиторії, організувати жвавий обмін думками, полеміку і дискусію з основних питань плану семінару;
- всіма заходами розвивати та заохочувати активність студентів, домагатися їх уважного і критичного ставлення до виступів товаришів;
- забезпечувати проблемну постановку питань і їх розв'язання шляхом розкриття протиріч реального життя;
- домагатися вільного виступу студентів, здатності до логічного аналізу й оцінки своїх виступів і виступів товаришів з групи.

Семінар, як і будь-який інший вид навчальних занять, передбачає широке використання засобів наочності й ілюстративного матеріалу. Досвід багатьох викладачів ВНЗ свідчить про те, що тільки за допомогою засобів наочності вдається досягати високого ступеня емоційного впливу на учнів. Із засобів наочності найчастіше використовуються плакати, комп'ютерні зображення і слайди, виготовлені на спеціальних прозорих поверхнях, діафільми (діапозитиви), відеозаписи тощо. Вони можуть слугувати графічною опорою для логічного мислення учнів, полегшувати засвоєння складних абстрактних наукових понять, дисциплінувати тих, хто виступає, і сприяти економії навчального часу.

Завершальне слово викладача визначається змістом семінару і може містити:

- оцінку виступу кожного студента і групи в цілому;
- оцінку рівня обговорення питань у цілому;
- короткий зміст суті обговорюваних проблем, їх теоретичне і методичне значення;
- відповіді на питання, які не отримали належного висвітлення в ході семінару;
- оцінку сильних і слабких сторін виступів, причому важливо відзначити яскраву і самостійну думку чи виступ когось із мовців, якщо вони того заслуговують;
- рекомендації охопили ознайомитися з додатковою літературою;
- побажання з підготовки до наступного семінару.

Наприкінці заняття педагог підводить підсумки, дає оцінку виступів (якщо це не було зроблено за обговорення кожного питання) та настанови щодо підготовки до наступних занять. Висновок за підсумками семінару не повинен перевищувати 10 хвилин.

Критерії оцінки семінарського заняття

Для визначення ефективності проведення заняття рекомендуємо застосовувати такі критерії:

- **цілеспрямованість**: постановка проблеми, потреба пов'язати теорію з практикою, з використанням матеріалу в майбутній професійній діяльності;
- **планування**: виділення головних питань, пов'язаних із профільними дисциплінами, наявність новинок у списку літератури;
- **організація семінару**: вміння викликати і підтримати дискусію, конструктивний аналіз усіх відповідей і виступів, заповненість навчального часу обговоренням проблем, поведінка самого викладача;
- **стиль проведення семінару**: жвавий, з постановкою гострих питань, що викликає дискусію, або млявий, не сприяє ні виникненню думок, ні інтересу;
- **відносини «викладач – студенти»**: шанобливе, в міру вимогливе чи байдуже;
- **керівництво групою**: швидкий контакт зі студентами, впевнена поведінка в групі, розумна і справедлива співпраця зі студентами чи, навпаки, підвищує тон, спирається у роботі на лідерів, залишаючи пасивними інших студентів;
- **зауваження викладача**: кваліфіковані, підсумовувальні або немає зауважень;
- **студенти ведуть записи на семінарах**: регулярно, рідко, не ведуть.

Типовими помилками під час проведення семінарських занять є:

1. Намагання викладача перетворити семінар на лекцію, демонстрацію власних знань і професійної компетенції за низької активності слухачів.
2. Повне наслідування лекції, коли на семінарі відбувається буквально дослівний переказ сказаного лектором.
3. Перетворення виступу слухача на діалог «викладач – слухач» на фоні інертності аудиторії.
4. Відхід від зазначеної теми семінару, обговорення інших проблем.
5. Недотримання розподілу часу, відсутність пропорції часу під час розгляду питань.

Отже, визначальною характеристикою семінарів є поєднання двох аспектів: самостійного вивчення студентом програмного матеріалу і обговорення на заняттях результатів його пізнавальної діяльності. Ця форма покликана забезпечити активну

самостійну групову та колективну роботу, коли студенти можуть підготувати, обміркувати поставлені перед ними проблеми, перевірити свою позицію, почути і обговорити інші.

Семинар – це завжди безпосередній контакт зі студентами, встановлення довірчих відносин, продуктивне педагогічне спілкування. Семінарські заняття можуть запам'ятатися на все життя за товариську близькість, атмос-

феру наукової співтворчості, взаєморозуміння. Такий семінар часто переростає в систематичну наукову роботу дружнього колективу.

Водночас слід уникати стандартизації семінарських занять, більше урізноманітнювати їх, активізувати пізнавальну діяльність студентів і під час самостійної підготовки, і на заняттях.

3. ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА У ПІДГОТОВЦІ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОГО ФАХІВЦЯ

Вимоги сучасного ринку праці зумовлюють підвищення рівня підготовки випускника, ставлять завдання формування таких якостей, як здатність самостійно формулювати завдання і визначати способи їх рішень у межах професійних компетенцій, здатність аналізувати свою професійну діяльність, працювати з інформацією в команді, налагодження соціальних зв'язків, безперервна самоосвіта, вирішення професійних завдань, спрямованих на підвищення продуктивності праці, тощо. Крім цього, майбутній фахівець повинен володіти культурою мислення для вирішення професійних завдань діагностичного характеру, у нього повинні бути сформовані професійні інтереси.

Для формування цих якостей необхідно озброїти майбутнього спеціаліста не тільки сумою міцних теоретичних знань, а й умінням практично застосовувати ці знання на практиці. Цьому сприяють такі форми організації навчання у вищій школі, як практичні та лабораторні заняття.

Практичне заняття (лат. – діяльний) – форма навчального заняття, під час якої науково-педагогічний працівник організовує для студентів аналіз окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує навички і вміння їх практичного застосування через індивідуальне виконання відповідно сформульованих завдань (Наказ Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р. № 161).

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження Норм часу для розрахунку і обліку навчальної роботи та Переліків основних видів методичної й організаційної роботи викладачів вищих закладів освіти» від 13.3.98 р. № 103 практичні заняття проводяться в аудито-

рях або в навчальних лабораторіях, оснащених необхідними технічними засобами навчання, обчислювальною технікою, а також безпосередньо на базах практики. Заняття проводяться, як правило, з академічною групою. З окремих навчальних дисциплін, зважаючи на особливості їх вивчення та вимоги безпеки життєдіяльності, допускається поділ академічної групи на підгрупи, що полегшує завдання залучити всіх студентів до активної діяльності і значно підвищує ефективність практичних занять. На мистецькотворчих спеціальностях практичні заняття з фахових навчальних дисциплін можуть проводитися з 2–3 студентами або індивідуально з одним студентом. Кількісний склад навчальних груп для проведення практичних занять у таких випадках визначається навчальною програмою дисципліни або рішенням керівника вищого закладу освіти.

Провідною дидактичною метою практичних занять є формування у студентів професійних умінь і навичок практичних дій, необхідних спеціалістам для виконання функціональних обов'язків та розвитку професійно-ділових якостей, що передбачені освітньо-кваліфікаційною характеристикою випускника певного освітнього рівня.

Основні завдання практичних занять:

– поглиблення та уточнення знань, здобутих на лекціях і в процесі самостійної роботи;

- формування інтелектуальних навичок і вмінь планування, аналізу й узагальнень, опанування навичок організації професійної діяльності;
- накопичення первинного досвіду організації виробництва та технікою управління ним;
- оволодіння початковими навичками керівництва, менеджменту та самоменеджменту.

Зазначимо, що на практичних заняттях студенти оволодівають первинними професійними вміннями та навичками, які в подальшому закріплюються та удосконалюються в процесі курсового проектування та виробничої практики.

Перелік тем практичних занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни. У кількісному відношенні лекційні і практичні заняття за діючим навчальним планом вищих закладів України розподіляються приблизно порівню. Програма будь-якого практичного заняття містить певне окреслене коло навчальних завдань, що виконуються у логічно-дидактичній послідовності впродовж часу, передбаченого навчальним планом. Теоретична і практична мета навчання стає доступною і природною лише тоді, коли програма умінь і навичок складається із послідовних тем і питань, спрямованих на формування чіткої системи умінь і навичок.

Організація практичного заняття

Проведення практичного заняття ґрунтується на попередньо підготовленому методичному матеріалі – завданнях для виявлення ступеня оволодіння студентами необхідними теоретичними положеннями, системі вправ різної складності для розв'язування їх студентами на занятті. Зміст практичних занять із навчальної дисципліни має охоплювати все коло професійних умінь, на підготовку до яких орієнтована дисципліна, а в сукупності усіх навчальних дисциплін охоплювати всю професійну діяльність, до якої готується фахівець.

Указані методичні засоби готуються викладачем, якому доручено проведення практичних занять, за погодженням із лектором цієї навчальної дисципліни. Не слід забувати, що система завдань для практичного заняття повинна бути спланована з розрахунком, щоб за відведений час вони могли бути виконані якісно більшістю студентів.

Методичні вказівки щодо виконання практичних занять можуть охоплювати:

- пояснювальну записку;
- найменування розділу (теми);
- обсяг навчального часу, відведений на практичне заняття;
- найменування теми практичного заняття;
- мета практичного заняття (в т.ч. вимоги до знань і вмінь студентів, які повинні бути реалізовані);
- перелік необхідних засобів навчання (обладнання, матеріали та ін.);
- вимоги з теоретичної готовності студентів до виконання практичних занять (вимоги до знань, перелік дидактичних одиниць);
- зміст завдань;
- рекомендації (інструкції) щодо виконання завдань;
- вимоги до результатів роботи, в т.ч. до оформлення;
- критерії оцінки і форми контролю;
- список рекомендованої літератури;
- додатки.

Вони повинні бути доступні для використання студентами і видаватися в необхідній кількості.

Методика проведення практичного заняття – найскладніший етап діяльності викладача, від якого залежить якість підготовки фахівця, рівень сформованості професійних дій та свідомості, життєвих установок. У ході практичного заняття здійснюється цілісний вплив на особистість студента, виробляються форми спілкування на основі деон-

тологічних принципів і професійної етики. Ефективна методика проведення практичного заняття є результатом успішного вирішення викладачем низки теоретичних і практичних питань, таких як:

- застосування оптимальних для цієї педагогічної ситуації методів (способів), прийомів, засобів навчання, поєднання групової та індивідуальної роботи студентів;

- використання різної тактики ведення практичного заняття;

- робота над удосконаленням індивідуального стилю педагогічної діяльності;

- оцінка ефективності ведення практичного заняття. Власне тактика проведення залежить від типу занят-

тя, теми, ступеня адаптації студентів і викладачів до цього методу, рівня теоретичної і практичної підготовки майбутніх випускників.

До практичних занять належать різні за формою організації заняття, що відображають різні види діяльності конкретного фахівця та передбачають застосування сукупності вправ за рівнем самостійності та поєднання індивідуальних групових та фронтальних форм організації діяльності студентів.

Підготовка заняття передбачає такі дії викладача:

1. Перегляд робочої програми, календарно-тематичного плану дисципліни та визначення теми заняття.

2. Визначення цілей:

- формування конкретних (окремих) навичок і умінь;

- формування базових (складних) навичок і умінь, розвиток професійно-ділових якостей.

3. Формулювання навчальних питань, визначення організаційно-методичної структури та відпрацювання часу.

4. Розробка плану проведення заняття та визначення необхідного матеріально-технічного забезпечення:

- визначення методу (методів) проведення;

- планування обсягу задач для відпрацювання;

- уявне конструювання практичного заняття, його частин, блоків.

5. Розробка методичних вказівок виконання та підготовка необхідних завдань для студентів:

- алгоритм рішення практичних завдань;

- контрольні запитання студентам для закріплення матеріалу;

- критерії контролю результатів, отриманих студентами в ході практичного заняття;

- завдання для самостійної роботи.

Форма аналізу проведеного заняття, підсумки його обговорення з колегами і викладачами.

Під час розробки змісту практичних занять слід зважати на те, що поряд із формуванням умінь та навиків у процесі практичних занять підсумовуються, систематизуються, поглиблюються та конкретизуються теоретичні знання, виробляється здатність та готовність використовувати теоретичні знання на практиці, розвиваються інтелектуальні уміння.

Особливу увагу варто приділяти повторенню. Але воно має бути не нудним, одноманітним. Повторення для закріплення знань слід проводити варіативно, під новим кутом зору, що далеко не завжди враховується в практиці ВНЗ.

Власне ефективність проведення практичних занять залежить від теоретичної підготовленості молодих людей до практичної діяльності. Знання теоретичних положень, які лежать в основі практичних занять, дозволяють їм виконувати роботу не механічно, а, по суті, створювати її, вносити в неї елементи творчості. Тому викладачеві необхідно перед початком практичного заняття перевірити рівень готовності студентів до нього.

Актуалізація опорних знань, пов'язаних із майбутньою роботою, може проводитись шляхом фронтальної бесіди у вигляді питань студентам із певною послідовністю або відповіді викладача на незрозумілі питання лекції, індивідуального опитування, тестового контролю.

Після опитування викладач повідомляє зміст завдань і розкриває техніку їх виконання. Робота на занятті проводиться в діяльнісному режимі: занурення в проблему – практична робота – обговорення результатів.

Практична частина заняття передбачає пояснення нового типу вправ із демонстрацією і загальних шляхів та правил рішення, і розробки алгоритму їх рішення (для великої групи задач); організація рішення вправ біля дошки (окремі студенти) повністю або самостійно; розбір їх рішення із опорою на теоретичний матеріал: пояснення домашнього завдання, зміст, методика роботи з ним, включаючи посилання на теоретичний матеріал.

Відповідно до дидактичної мети змістом практичних занять є розв'язання різних вправ, у тому числі професійних (аналіз виробничих ситуацій, ситуативних задач, виконання професійних функцій в ділових іграх тощо), виконання розрахунків, обчислень, креслень, робота з вимірювальними приладами, обладнанням, апаратурою, робота з нормативними документами, інструктивними матеріалами, довідниками, розробка проектної, планової та іншої технічної та спеціальної документації.

Вправа – це метод навчання, який передбачає цілеспрямоване, багаторазове повторення студентами певних дій чи операцій з метою формування умінь і навичок. Основа вправ – приклад, який розглядається з позиції теорії, розвинутої на лекції.

Викладач повинен самостійно знаходити та вибирати вправи, задачі, завдання творчого характеру, які взаємозв'язані з практикою професійної діяльності студента, профілем його спеціальності. Більшого поширення набуває застосування ділової гри, підґрунтям якої є реальна виробнича (службова, практична) ситуація, де студенти поводяться відповідно до вказаних «ролей», відображають посадових осіб, що задіяні у вказаних обставинах.

У дидактиці за характером навчальної роботи виділяють різні види вправ: письмові, графічні тощо. З погляду навчальної мети виокремлюють такі різновиди вправ:

- підготовчі, пробні (попереджувальні, коментовані, пояснювальні);
- тренувальні (за зразком, за інструкцією, за завданням без докладних вказівок);
- творчі.

За рівнем самостійності вправи поділяють на:

- репродуктивні;
- частково-пошукові;
- пошукові або дослідницькі.

Вправи репродуктивного характеру відрізняються тим, що під час їх проведення студенти користуються детальними інструкціями, в яких вказані: мета роботи, пояснення (теорія, основні характеристики), обладнання, матеріали та їх характеристики, порядок виконання роботи, таблиці, висновки, контрольні завдання, навчальна та спеціальна література.

Роботи частково-пошукового характеру відрізняються тим, за їх проведення студенти не користуються детальними інструкціями, їм не надається порядок виконання необхідних дій та потребують від студентів самостійного підбору обладнання, вибору способів виконання роботи в навчальній та спеціальній літературі.

Завдання пошукового характеру вимагають від студентів вирішення нової для них проблеми, спираючись на наявні у них теоретичні знання.

Під час планування практичних занять викладачеві слід знаходити оптимальне співвідношення вправ і за складністю, і за кількістю. Якщо студенти зрозуміють, що всі його навчальні можливості вичерпані, то різко знизиться рівень мотивації. Слід організувати заняття так, щоб студенти постійно відчували наростання складності виконуваних завдань, відчували позитивні емоції від переживання власного успіху в навчанні, були зайняті напруженою творчою роботою, пошуками правильних і точних рішень. Велике значення мають індивідуальний підхід і продуктивне педагогічне спілкування. Студенти повинні отримати можливість розкрити і виявити свої здібності, свій особистісний потенціал. Тому при розробці завдань і плану занять викладач повинен враховувати рівень підготовки та інтереси кожного студента групи, виконуючи роль консультанта і не пригнічуючи самостійність та ініціативи студентів.

Щодо форм організації студентів на практичних заняттях, то вони поділяються на фронтальну, групову та індивідуальну. За фронтальної форми організації занять всі студенти одночасно виконують одне й те ж завдання. Групова форма організації занять передбачає виконання однієї й тієї ж вправи групами у складі 2–5 людей. Виконання індивідуальної вправи кожним студентом відбувається за індивідуальної форми організації занять.

Перед початком виконання самостійних практичних вправ викладач може зробити коротке пояснення мети і завдань заняття, а за необхідності – провести демонстрацію того чи іншого прийому, ходу дослідження або експерименту. Практичні заняття демонстраційного характеру, де роль студента зведена до спостереження за ходом дослідження і фіксації отриманих даних, можна проводити за участю всієї групи.

На практичному занятті студенти під керівництвом викладача всебічно обговорюють питання теми. Для посилення активності і закріплення знань викладач повинен залучати до участі в обговоренні теоретичних і практичних питань якомога більшу кількість студентів. Це досягається постановкою додаткових питань, спрямованих на розкриття, деталізацію різних аспектів основного питання, особливо практичного досвіду, складних ситуацій.

Після обговорення кожного питання викладачу доцільно дати оцінку виступів, акцентувати увагу на найбільш суттєвих положеннях, проблемах і можливих варіантах їх вирішення.

Практикується на заняттях контроль виконання завдань, що були виконані студентами самостійно вдома. Як зазначалося, для цього викладач на стадії підготовки заняття підбирає завдання та розробляє методичні вказівки для студентів, які вони отримують на лекційному або попередньому практичному занятті. Задля правильності виконання завдань проводяться індивідуальні чи групові консультації.

З огляду на принцип диференціації викладач може запропонувати кілька видів завдань. Студент реалізує своє право, обираючи для підготовки до заняття найцікавіші для нього і водночас посильні вправи, виконує їх, за власним бажанням, індивідуально або разом із однокурсниками у творчому мікроколективі; не тільки вивчає основну літературу, а й має можливість звернутися до джерел, наведених у списках обов'язкової або додаткової літератури. Це формує у майбутніх спеціалістів, крім низки необхідних їм професійних якостей, відповідальність за власну підготовку.

Інтенсифікація навчального процесу потребує використання на практичних заняттях передових технологій навчання, накопичених практикою. Цій меті слугують активні та інтерактивні методи й прийоми навчання. Заняття можна проводити з використанням елементів дискусії, ділової гри, «мозкового штурму», діадної форми роботи студентів (виконання завдань для закріплення матеріалу парами, контролю знань, оцінювання виконаних дій і завдань) тощо.

Підсумок результатів практичного заняття можна проводити у вигляді колоквіуму, де студенти оголошують свої письмові рішення і коротко їх пояснюють. В обговоренні запропонованого рішення можна брати участь, висловлюючи свою думку, мотивуючи та аргументуючи її. Вкінці обговорення викладач робить висновок, в якому визначає помилки й неточності тих, що виступали, та формулює правильні відповіді на поставлені запитання. З огляду на цей висновок студенти заносять відповідні доповнення у конспекти.

Наприкінці заняття викладач оцінює студентів за активність під час обговорення питань, за глибину засвоєння матеріалу, а також за належне виконання індивідуальних завдань і вміння використовувати отриманий матеріал. Оцінки, одержані студентом на практичних заняттях, враховуються під час виставлення підсумкової оцінки з дисципліни.

Якщо студент пропустив заняття або під час занять не показав відповідних знань, йому призначається індивідуальна співбесіда як одна з форм контролю за засвоєнням навчального курсу.

Основною вимогою до проведення практичних занять є забезпечення розуміння

студентами теоретичних основ і творчого виконання практичної роботи. Ефективність практичного заняття залежить від самостійності виконання роботи кожним студентом. Адже практичне заняття тому й має таку назву, що на ньому знання застосовуються, і тільки на цій підставі студенти набувають умінь і навичок. Це й вимагає активної участі всіх студентів у практичній роботі та забезпечує самостійність у застосуванні знань кожним із них.

Кожне практичне заняття має певні особливості в методиці проведення, однак у всіх випадках головним залишається самостійна ініціативна практична робота кожного студента. Висока якість проведення практичного заняття досягається через:

- високу особисту підготовку викладача до проведення занять;
- якісну підготовку студентів;
- своєчасну та якісну підготовку необхідного матеріально-технічного забезпечення;
- чітку організацію проведення практичного заняття.

Умовами ефективного проведення практичних занять є:

- у розкладі практичні заняття повинні йти за лекціями з необхідним інтервалом, що дає можливість підготуватися до них, і який не повинен бути надто великим;
- вибір завдань, які забезпечують зв'язок теорії з практикою, значення теорії для вирішення соціально-професійних завдань (вимоги ОКХ, ОПП);
- вибір завдань проблемного характеру та пошуку не тільки рішень, але й джерела отримання недостатньої інформації;
- навчання студентів прийомам роботи з джерелами отримання необхідної інформації;
- використання за можливістю доступних технічних засобів. Розвитку самостійного та творчого мислення сприяє розбір та аналіз різноманітних методів або способів вирішення, виконання практичних завдань, знаходження більш економного та раціонального рішення, стимулювання винахідливості та кмітливості.

Типовими помилками під час проведення практичних занять є:

1. Робота лише з тими студентами, які мають високі показники успішності.
2. Низький рівень активності групи, відсутність співпраці і взаємодопомоги.
3. Неврахування рівня підготовленості групи: занадто складні чи занадто легкі завдання.
4. Намагання уникнути проблемних питань, що можуть виникати під час вирішення завдань.
5. Відрив теорії від потреб практики.
6. Диспропорція між індивідуальними і груповими завданнями.
7. Відсутність проміжних висновків, що відділяють одне завдання від іншого.
8. Суттєве порушення запланованого хронометражу.
9. Занадто велика дистанція між викладачем і слухачами, скутість викладача.
10. Недосягнення поставленої мети.

Для підвищення ефективності проведення практичних занять рекомендується:

- розробка збірників задач, завдань і вправ;
- розробка контрольних-діагностичних матеріалів для контролю за підготовленістю студентів до практичних занять, в тому числі у формі педагогічних тестових матеріалів для автоматизованого контролю;
- підпорядкування методики проведення практичних занять провідним дидактичним цілям із відповідними установками для студентів;
- використання в практиці викладання пошукових завдань, побудованих на проблемній основі;
- застосування колективних і групових форм роботи, максимальне використання індивідуальних форм з метою підвищення відповідальності кожного студента за самостійне виконання повного обсягу робіт;
- проведення практичних занять на підвищеному рівні складності з включенням у них завдань, пов'язаних із вибором студентами умов виконання роботи, конкретизацією цілей, самостійним відбором необхідного обладнання;

– підбір додаткових завдань та завдань для студентів, які працюють у більш швидкому темпі, для ефективного використання часу, відведеного на заняття.

Критерії оцінки практичного заняття ідентичні критеріям оцінки семінару. Нагадаємо їх:

– **цілеспрямованість**: постановка проблеми, потреба пов'язати теорію з практикою, з використанням матеріалу в майбутній професійній діяльності;

– **планування**: виділення головних питань, пов'язаних із профільними дисциплінами, наявність новинок у списку літератури;

– **організація практичного заняття**: конструктивний аналіз виконаних завдань, наповненість навчального часу, обговорення проблем, вправ, поведінка самого викладача;

– **стиль проведення практичного заняття**: активний, з постановкою цікавих завдань, чи млявий, що не викликає зацікавлення студентів;

– **ставлення «викладач-студент»**: шанобливе, в міру вимогливе чи байдуже;

– **керівництво групою**: швидкий контакт зі студентами, впевнена поведінка в групі, розумна і справедлива співпраця зі студентами чи, навпаки, підвищує тон, спирається у роботі на лідерів, залишаючи пасивними інших студентів;

– **зауваження викладача**: кваліфіковані, підсумовуючі або немає зауважень.

Отже, за тематикою практичні заняття повинні мати раціонально вибудовану структуру; узгоджуватися зі змістом лекційного матеріалу; передбачати відпрацювання та розвиток професійних умінь; розвивати інтелектуальні уміння студентів; відзначатися високим науково-теоретичним рівнем; бути належним чином забезпеченими дидактичними матеріалами та засобами навчання. Окрім того, науково-педагогічним працівникам слід забезпечити конструктивну взаємодію і спілкування, доброзичливість і повагу у стосунках зі студентами, високий рівень самостійності та активності студентів; дотримуватись об'єктивності та вимогливості щодо оцінки навчальних досягнень студентів; володіти умінням налагодити контакт з аудиторією, запобігати виникненню конфліктних ситуацій, а в разі виникнення уміти їх усунути; підтримувати працездатність студентів.

Усе це, з одного боку, слугує дидактичними вимогами до проведення практичних занять, а з іншого – може бути взяте за основу критеріїв оцінювання практичних занять під час їх відвідування та обговорення.

□ .

4. ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ СПОСІБ ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК

Серед різноманітних сучасних форм організації навчальної роботи у вищій школі важливе місце належить лабораторним роботам. Саме значення слів «лабораторія», «лабораторний» (від лат. labor – праця, робота, трудність; laboro – трудитися, старатися, клопотатися, піклуватися, долати труднощі) вказує на поняття, які сформувалися давно та пов'язані із застосуванням розумових і фізичних зусиль до дослідження раніше невідомих шляхів і засобів вирішення наукових і життєвих завдань, що виникають.

Лабораторне заняття – форма навчального заняття, за якого студент під керівництвом викладача особисто проводить натурні або імітаційні експерименти чи досліди з метою практичного підтвердження окремих теоретичних положень цієї навчальної дисципліни, набуває практичних навичок роботи з лабораторним устаткуванням, обладнанням, обчислювальною технікою, вимірювальною апаратурою, методикою експериментальних досліджень у конкретній предметній галузі.

Лабораторні заняття проводяться у спеціально обладнаних навчальних лабораторіях із використанням устаткування, пристосованого до умов навчального процесу (лабораторні макети, установки тощо), тобто лабораторні заняття з інформатики проводяться у класі ЕОМ, а зі спецпредметів або зі спецтехніки – у відповідно обладнаних лабораторних

аудиторіях. В окремих випадках можуть проводитися в умовах реального професійного середовища (наприклад, у школі, на виробництві, в наукових лабораторіях).

Кількість студентів на лабораторному занятті не повинна перевищувати половину академічної групи. Окрім того,

під час проведення лабораторних робіт навчальна група може ділитися на підгрупи не менше із 8 людей з огляду на особливості вивчення цих дисциплін та техніку безпеки.

Обов'язковий поділ на підгрупи здійснюється:

– з дисциплін загальнопрофесійного та спеціального циклу (дисциплін предметної підготовки);

– з дисциплін, вивчення яких відповідно до робочої програми навчальної дисципліни передбачає проведення лабораторних робіт;

– з дисциплін «Фізична культура», «Іноземна мова», дисциплін із застосуванням ПЕОМ.

Мета лабораторних занять – практичне опанування студентами науково-теоретичних положень предмета, що вивчається, опанування ними новітньої техніки експериментування у відповідній галузі науки, інструменталізація одержаних знань, тобто перетворення їх у засіб для вирішення навчально-дослідницьких, а згодом реальних експериментальних і практичних завдань, іншими словами – встановлення зв'язку теорії з практикою.

Основними завданнями лабораторних занять є:

– формування практичних умінь відповідно до вимог щодо рівня підготовки студентів, встановлених робочою програмою дисципліни із конкретних розділів (тем);

– узагальнення, систематизація, поглиблення, закріплення отриманих теоретичних знань;

– вдосконалення умінь застосовувати отримані знання на практиці, реалізація єдності інтелектуальної і практичної діяльності;

– розвиток інтелектуальних умінь у майбутніх фахівців: аналітичних, проєктувальних, конструктивних та ін;

– вироблення під час вирішення поставлених завдань таких професійно значущих якостей, як самостійність, відповідальність, точність, творча ініціатива.

Для здійснення цього виду навчального заняття виділяється не менше однієї академічної години на лабораторну групу. Обсяг часу, що відводиться на проведення лаборато-

рних занять, зазначено в робочому навчальному плані за відповідною спеціальністю з кожної навчальної дисципліни. Тематика лабораторних занять розробляється викладачем самостійно, згідно зі змістом освіти з відповідного розділу (теми), на основі переліку тем, поданих у програмі навчальної дисциплін. Заміна лабораторних занять іншими видами навчальних занять, як правило, не дозволяється.

Необхідність проведення лабораторних робіт зумовлена не тільки провідною дидактичною метою – підтвердженням теоретичних положень, а тим, що в ході виконання завдань у студентів формуються практичні вміння та навички роботи з різними приладами, установками, лабораторним обладнанням, апаратурою, які можуть становити частину професійної практичної підготовки, а також формувати дослідницькі вміння (спостерігати, порівнювати, аналізувати, встановлювати залежності, робити висновки і узагальнення, самостійно вести дослідження, оформляти результати). Окрім того, відбувається інтеграція теоретико-методологічних знань, практичних умінь та навичок студентів у єдиному процесі діяльності навчально-дослідницького характеру. Поеднання теорії і практики, що здійснюється в навчальній лабораторії, активізує пізнавальну діяльність студентів, надає конкретного характеру теоретичному матеріалові, що вивчається на лекціях і в процесі самостійної роботи, сприяє детальному і міцному засвоєнню навчальної інформації. Робота в лабораторіях вимагає від студента вияву творчої ініціативи, самостійності в прийнятті рішень, глибокого знання і розуміння навчального матеріалу.

Завдяки лабораторним заняттям студенти краще засвоюють програмний матеріал,

оскільки в процесі виконання лабораторних робіт багато розрахунків і формул, які здавалися відстороненими, стають цілком конкретними; виявляється безліч таких деталей, про які студенти раніше не мали уявлення, а тим часом вони сприяють з'ясуванню складних питань науки. Словом, поєднання теорії і досвіду, що відбувається в лабораторії, не лише сприяє засвоєнню

навчального матеріалу, але й розвиває мислення, надаючи йому активного характеру. Окрім курсового і дипломного проектування, жодна з форм навчальної роботи не вимагає від студента такого вияву ініціативи, як робота в лабораторіях.

У більшості лабораторних робіт студентам надається можливість стати «співвідкривачами істини», що позитивно впливає на розвиток пізнавального інтересу.

Реалізуючи функції експериментального підтвердження і роз'яснення теоретичних положень навчальної дисципліни, лабораторні заняття повинні бути тісно пов'язані з лекціями і семінарськими заняттями, бути їх активною творчою ілюстрацією. Завдання принципового значення: забезпечення єдності всіх практикумів і окремих лабораторних робіт за науковим рівнем, методологією, апаратурою, що використовується, і приладами, дослідницьким характером. У виконанні цього завдання слід іти шляхом створення уніфікованих лабораторних комплексів, що концентрують новітню апаратуру і її моделі, відповідають сучасним вимогам до методики і техніки експерименту, розраховані на застосування ПЕОМ і забезпечують опанування студентами прийомів автоматизації досліджень і новітніх методів обробки експериментальних даних. Отож, основний напрям удосконалення лабораторних робіт у вищій професійній школі визначається необхідністю створення системи занять, що забезпечує формування у ВНЗ фахівця, який володіє дослідницьким апаратом у відповідній практичній сфері.

Залежно від спрямування навчальної дисципліни можливі такі **види лабораторних робіт**:

- спостереження та аналіз (опис) різних явищ і процесів, властивостей сировини, матеріалів і продуктів;
- спостереження та аналіз (опис) пристрою і роботи механізмів, приладів, апаратів, інструментів, пристосувань, проведення занять і т.д.;
- дослідження кількісних і якісних залежностей між величинами, параметрами, характеристиками. Визначення оптимальних значень цих залежностей;
- вивчення використання контрольно-вимірювальних приладів та інструментів для визначення і контролю різних величин;
- діагностика несправностей, регулювання, налагодження і т.д.;
- добір та застосування методик, методів діагностики досліджуваного вміння, якості, психологічного стану особистості і т.д.;
- аналіз різних видів професійної документації.

Лабораторні роботи можуть бути і ілюстративними, і дослідницькими. Ілюстративні лабораторні роботи виконуються із будь-яких уже відомих студентам питань, після того як викладачем установлені певні положення, зроблені висновки, розкрито закономірності та причинно-наслідкові зв'язки, проведені необхідні демонстрації. Дослідницькі лабораторні роботи передують тим висновкам, які подані у підручниках або на заняттях. У цьому випадку результатом лабораторної роботи є нові знання студентів.

У сучасній вищій школі лабораторні заняття так само, як і всі інші види аудиторної практичної навчальної роботи, дедалі більше набувають характеру навчально-дослідницької діяльності. Це означає, що, крім практичного опрацювання матеріалу, що вивчається, заняття розвивають творчу ініціативу студентів, активізують їхню пізнавальну діяльність, формують стійкі професійні інтереси. Орієнтація практичної підготовки студентів у вказаному напрямі тісно пов'язана з моделюванням реальної виробничої діяльності майбутніх фахівців, з реалізацією в методичній побудові практичних занять принципів проблемного навчання. У результаті створюються умови для відтворення в ході заняття складних управлінських ситуацій, які сучасний висококваліфікований фахівець повинен вирішувати ефективно в умовах гострого дефіциту часу.

Лабораторні заняття з різних навчальних дисциплін мають різне призначення і

різний характер. Особливості їх постановки стосовно кожної навчальної дисципліни, природно, можуть бути враховані тільки під час розробки методик викладання відповідних дисциплін, методик керування лабораторними заняттями. Із загальнопедагогічних можна назвати такі.

Лабораторні роботи можуть виконуватися після проходження всього теоретичного курсу (послідовний метод) або одночасно з його вивченням (паралельний метод). Організаційно вони можуть бути формальними (коли всі студенти виконують одну роботу) або груповими (коли студенти розділені на невеликі групи з 2–5 осіб, які виконують різні роботи). Для вибору методу та організаційних форм проведення лабораторних робіт слід провести всебічний аналіз їх переваг з огляду на конкретні можливості певного навчального закладу.

Спільна групова діяльність – одна з найефективніших форм проведення цих занять. Її конкретна орієнтація залежить від зусиль викладача. Важливо так формувати лабораторні завдання, щоб вони спрямовували студентів на подальшу поглиблену самостійну роботу, активізували їх розумову діяльність, озброювали методами практичної роботи. Як правило, під час навчальних занять основна увага приділяється формуванню конкретних умінь, навичок, що й визначає зміст діяльності студентів – розв'язання задач, графічні роботи, уточнення категорій і понять науки, що є передумовою правильного мислення й мови. Проводячи лабораторні роботи зі студентами, слід спеціально зауважи-

ти на формуванні здатності до осмислення і розуміння.

Досвід показує, що в більшості випадків ні в школі, ні у ВНЗ не навчають цілеспрямованій логіці міркувань на матеріалі окремих предметів, не вчать правилам і логічним вимогам визначення понять. У результаті розуміння визначення, уміння його самостійно сформулювати підмінюється буквальним запам'ятовуванням готового формулювання.

Питання планування й організації роботи навчальної лабораторії мають самостійне значення і повинні тісно

пов'язуватися з навчальним процесом і перспективами розвитку лабораторії.

Успішне планування можливе, коли навчальна лабораторія створена як самостійна одиниця з дисципліни або з двох-трьох дисциплін. У разі об'єднання дисциплін за правильного підходу можна досягти позитивного ефекту, оскільки концентрація наявного обладнання дозволить більш повно використовувати його в навчальному процесі разом із відведеними під лабораторію приміщеннями.

Наявність самостійної навчальної лабораторії підвищує науковий рівень лабораторних робіт, а також дозволяє підтримувати обладнання завжди у стані повної готовності до проведення занять.

Зміст і зовнішній вигляд лабораторії повинні відповідати вимогам технічної естетики: необхідно ретельно і красиво оформити установки і робочі місця (це виховує у студентів культуру роботи); доцільно розробити до кожної лабораторної установки наочний методичний плакат, на якому були б образно висловлені сутність роботи, її ідея, методи реалізації і очікуваний результат, тобто мета і завдання.

Велике значення має правильна організація лабораторних занять, причому успіх часто залежить від напрацьованої у ВНЗ системи організації сталих вимог і позитивних навчальних традицій, які, звичайно, наявні в лабораторних заняттях. Сама обстановка занять повинна організаційно впливати на студентів і викликати у них бажання творчо працювати.

Психологічно дуже важливо створити для студентів такі умови, в яких немає неспокою і тривоги за можливі невдачі експериментування. В лабораторії завжди повинен діяти здоровий стимул, підтримуваний керівником занять, який безперервно спрямовує студентів на пошуки найкращих способів виконання поставленого завдання. Студента завжди повинна супроводжувати впевненість в успішному виконанні роботи, підкріплена його ініціативою, бажанням творчо працювати, винахідливістю і кмітливістю в поєднанні з гарною попередньою теоретичною підготовкою.

Підготовка викладача до проведення лабораторного заняття передбачає:

– перегляд програми, посібників, інструкцій і методичних розробок із теми лабораторної роботи з метою раціональної організації і проведення її зі студентами. Такий перегляд дає можливість викладачеві самому ознайомитися зі змістом роботи, внести в неї елементи нового (коли це диктується її поліпшенням), уточнити зміст звіту і контрольних запитань;

- перевірку готовності приладів, установок, матеріалів для лабораторної роботи;
- перевірку готовності лаборантів та іншого обслуговувального персоналу.

Зазначимо, що на вступному занятті викладач разом із лаборантом проводить інструктаж із правил техніки безпеки під час роботи у лабораторній аудиторії.

Необхідними структурними елементами лабораторних занять є:

- вступ викладача;
- проведення поточного контролю підготовленості студентів до виконання конкретної лабораторної роботи;
- виконання завдань лабораторної роботи;
- підготовка індивідуального звіту про виконану роботу та захист його перед науково-педагогічним працівником;
- заключне слово викладача.

Виконанню лабораторних робіт передують перевірка знань студентів – їх теоретичної готовності до виконання завдання.

Важливим фактором успішного проведення лабораторних робіт є підготовка необхідної документації до них: інструкцій, методичних розробок тощо.

Лабораторні роботи виконуються студентами за спеціальною програмою у відповідних межах, що визначаються письмовою інструкцією. Інструкція, як правило, охоплює: номер роботи та її назву; мету роботи; короткі теоретичні відомості; опис установки та методику експерименту; робоче

завдання; контрольні запитання; список рекомендованої літератури.

Мета роботи повинна формулюватися лаконічно, коротко, але достатньо повно відображати основний її зміст. Передбачається, що мета роботи буде досягнута тоді, коли студент вивчить теорію питання, методику експерименту, будову і призначення приладів, навчиться спостерігати явища, робити необхідні висновки.

Короткий теоретичний вступ охоплює відомості, необхідні для виконання цієї роботи. Водночас можна посилається і на курс лекцій. Вивчаючи теоретичний вступ, студент повинен одержати достатній обсяг інформації для виконання лабораторної роботи, навіть коли в лекційному курсі ці питання не висвітлювались. У теоретичному вступі студенти ознайомлюються з фабулою роботи.

Якщо запропонована методика проведення лабораторної роботи не єдина, слід указати на можливі її варіанти, зважити на переваги і недоліки кожної з них. Завершальний етап робочого завдання – інтерпретація одержаного результату. Запитання в кінці інструкції використовуються студентами для самоконтролю і підготовки до заліку чи іспиту.

Отже, в інструкції зазначено більш-менш докладні теоретичні відомості, певне число завдань, рекомендації щодо послідовності й засобів виконання роботи.

Під час вибору змісту та обсягу лабораторних робіт слід зважати на складності навчального матеріалу для засвоєння, міжпредметні зв'язки, значущість досліджуваних теоретичних положень для майбутньої професійної діяльності, на те, яке місце посідає конкретна робота в сукупності лабораторних занять та їх значення для формування цілісного уявлення про зміст навчальної дисципліни.

Для підготовки до виконання певної лабораторної роботи студенти одержують методичні вказівки до неї, список рекомендованої літератури, яку необхідно опрацювати.

Після виконання роботи студенти складають звіт відповідно до завдань. У звіті, в заключній його частині, пови-

нні бути зроблені короткі висновки, в яких дається пояснення одержаних результатів. Звіт повинен бути підписаний виконавцем роботи.

Програми захисту лабораторних робіт містять складніші теоретичні питання, задачі,

які показують, наскільки студент зрозумів суть теоретичного матеріалу, закріпленням якого і є ця лабораторна робота, а також питання, які належать до методики проведення лабораторної роботи.

Виконання лабораторної роботи оцінюється викладачем. Підсумкова оцінка виставляється в журналі обліку виконання лабораторних робіт. Підсумкові оцінки, отримані студентом за виконання лабораторних робіт, враховуються під час виставлення семестрової підсумкової оцінки з навчальної дисципліни.

Ефективне засвоєння наукового змісту, закладеного в лабораторних роботах, значною мірою залежить від їх організації та проведення. Наведені вище принципи організації лабораторних робіт сприяють виконанню таких педагогічних завдань.

По-перше, як відомо, студенти можуть помітно відрізнятись один від одного за рівнем свого інтелектуального розвитку і здатності до творчого мислення. Інтенсивні форми організації занять покликані забезпечити усім студентам високий рівень інтелектуального розвитку.

Форми навчання розвиваються лише у тому випадку, якщо дозволяють студенту підвищити рівень свого інтелектуального розвитку. У зв'язку з цим система багатоваріантних занять, коли більш здібним студентам даються складніші завдання, а менш здібним – простіші, виявляється недостатньо ефективною, тому що студенти одержують завдання, що відповідають їх сьогоденному рівню, і не можуть піднятися на щабель вище у своєму інтелектуальному розвитку. Більш доцільно давати студентам завдання, що дещо перевищують рівень їх інтелектуального розвитку. Для виконання таких завдань студентам може бути потрібна допомога викладача. Допомога повинна бути диферен-

ційованою: студентам із високим рівнем розвитку слід допомагати мінімально, з середнім рівнем розвитку – дещо більше, а з низьким рівнем розвитку – максимально.

Допомога з боку викладача повинна полягати в роз'ясненні деяких положень в умові завдання і постановці навідних запитань, що спрямовують хід думки студентів у потрібне русло. Реалізувати викладені вище положення можна через групову форму навчання, за якої навчальна група ділиться на три підгрупи з уваги на рівень інтелектуального розвитку студентів. У першій підгрупі можуть бути об'єднані студенти з високим рівнем розвитку, в другу – з середнім рівнем, в третю – з низьким рівнем розвитку.

По-друге, запропоновані підходи організації лабораторно-практичних занять відповідають багаторівневій системі навчання у вищій школі.

Перший рівень – це традиційні лабораторні роботи, що виконуються відповідно до робочої програми дисципліни на навчальному обладнанні, спеціально призначеному для цього. Така форма навчання може бути в основі підготовки бакалавра.

Другий рівень – навчально-дослідні роботи, які мають на меті навчити студентів самостійно працювати з тієї чи іншої тематики наукових методів теоретичного й експериментального досліджень.

Цей метод навчання, не виключаючи можливості його використання в бакалавраті, найбільш ефективний на більш високих рівнях навчання (під час підготовки магістрів, а також за перепідготовки фахівців). Лабораторні роботи другого рівня складності можуть проводитися на декількох заняттях, і оцінка їм дається за підсумками всіх етапів їх виконання.

Лабораторні роботи необхідно постійно удосконалювати і модернізувати, а іноді й замінювати новими, більш корисними, цікавими і сучасними. Введення нових лабораторних робіт, модернізація старих установок, методик проведення занять у лабораторії, успіхи і невдачі студентів на лабораторних заняттях повинні обговорюватися на засіданнях кафедри.

5. САМОСТІЙНА РОБОТА – НЕОБХІДНА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

У сучасному світі вища освіта є фундаментом розвитку людства і кожного суспільства зокрема. Безумовно, вона також є гарантом індивідуального розвитку особистості, сприяє

формуванню інтелектуального, духовного і виробничого потенціалу суспільства. Тому розвиток освіти повинен гармонійно поєднуватися з розвитком держави, в якій кожна особистість отримала б сприятливі умови для повноцінного індивідуального розвитку, задоволення і інтелектуальних, і матеріальних потреб.

Проблему формування майбутнього фахівця в будь-якій галузі вивчають чимало наукових дисциплін: соціологія, культурологія, психологія, історія, філософія, професійна педагогіка тощо. Тому розгляд цієї складної проблеми передбачає здійснення теоретичного пошуку на перетині кількох наукових дисциплін. У сучасних умовах інтенсивного соціально-економічного розвитку суспільства винятково важливого значення набуває підвищення освітнього рівня підготовки висококваліфікованих спеціалістів для всіх галузей діяльності, збагачення інтелектуального та творчого потенціалу.

Важливою умовою розв'язання цього завдання є необхідність озброєння спеціалістів, яких готує вища школа, умінням володіти знаннями, здатних до вільного професійного спілкування і з вітчизняними, і зарубіжними колегами, які могли б користуватися оригінальною літературою, що сприятиме ефективності виконання професійних завдань. Особливого суспільного значення набуває підготовка майбутніх фахівців в умовах магістратури вищих навчальних закладів непедагогічного спрямування, оскільки їх знання є суттєвим фактором високої фахової компетенції майбутніх спеціалістів різних сфер діяльності.

Серед різних видів навчально-пізнавальної діяльності, яку, відповідно до нормативного плану функціонування певного закладу освіти, планує та організовує педагог, у навчально-виховному процесі розрізняють діяльність, яку планує і організовує сам суб'єкт навчання. Йдеться про самостійну індивідуальну роботу, що має доволі широке коло педагогічних завдань, спрямованих на розширення і закріплення знань, оволодіння методами пізнання, формування потреби у самоосвіті, виховання вольових рис та інших позитивних рис характеру.

Необхідність дослідження самостійної роботи зумовлена запровадженням Болонського процесу у вітчизняну систему освіти, відповідно до вимог якої передбачено значне збільшення обсягів самостійної роботи студента (до 50–60%) та індивідуалізацію навчання. Орієнтація студента у навчальному процесі на самостійну роботу зумовлена швидкими темпами розвитку науково-технічного прогресу. Значна частина професійних знань, якими повинен оволодіти майбутній фахівець, поновлюється щороку. Крім того, сучасний ринок праці потребує ініціативних, цілеспрямованих і творчих спеціалістів, які мають високий рівень теоретичної і практичної підготовки, вміють самостійно приймати рішення і є джерелом розвитку і прогресу галузі науки або виробництва, в якій вони задіяні. Тому особливої актуальності набувають функції самостійної роботи, які сприяють розвитку цих якостей у магістрантів.

Про значення самостійної роботи у навчально-пізнавальній діяльності студента загалом, і для формування педагогічної компетентності магістранта зокрема, стверджують В.М. Володько та Т.В. Іванова, які зазначають, що «...самостійна навчально-пізнавальна діяльність студентів виявляється тим характерним видом навчання, який найповніше відображає загальні риси творчої діяльності. Вона детермінується метою, усвідомленою студентами, визначеними мотивами, реалізується за допомогою самостійних дій, які вимагають розумових, вольових або фізичних зусиль і завершується конкретними результатами».

Згідно з Положенням «Про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах» самостійна робота студента є основним засобом оволодіння навчальним матеріалом у час, вільний від обов'язкових навчальних завдань. Як складне педагогічне явище – це особлива форма навчальної діяльності, метою якої є формування самостійності студентів через засвоєння ними сукупності знань, умінь, навиків. Це забезпечується через запровадження відповідної системи організації різних видів навчальних занять.

Теоретики педагогіки подібно визначають самостійну чи індивідуальну роботу студентів, акцентуючи на її різних аспектах, зокрема: І.А. Зімня називає самостійну роботу вищою формою навчальної діяльності; А.А. Миролубов під самостійною роботою у

дидактиці розуміє різноманітні види індивідуальної і колективної діяльності тих, що вчаться на класних чи позакласних заняттях або вдома без безпосередньої участі вчителя, але відповідно до його завдань; В.Л. Ортинський подає таке визначення самостійної роботи студента: «це самостійна діяльність учіння студента, яку науково-педагогічний працівник планує разом зі студентом, але виконує її студент за завданням та під методичним керівництвом і контролем наукового працівника без його прямої участі».

У педагогічному словнику самостійна робота характеризується як індивідуальна або колективна навчальна робота, що здійснюється без безпосереднього втручання вчителя.

Основними функціями самостійної роботи деякі дослідники вважають такі:

– пізнавальна, яка визначається засвоєнням студентом систематизованих знань із навчальних дисциплін;

– самостійна, яка полягає у формуванні умінь і навичок, самостійного їх оновлення і творчого застосування;

– прогностична – визначається вмінням студента вчасно передбачати й оцінювати і можливий результат, і саме виконання завдання;

– коригуюча функція визначається вмінням вчасно коригувати свою діяльність;

– виховна полягає у формуванні самостійності як риси характеру.

Важливо розрізнити поняття самостійної роботи (виконавська, або репродуктивна, або пошукова робота без допомоги та безпосереднього впливу педагога) від самостійності (інтелектуальна сторона роботи, пов'язана з активністю й ініціативністю студента, здатністю ставити перед собою організаційні та пізнавальні завдання і самостійно їх розв'язувати).

Питання про розвиток самостійності й активності учнів та студентів – центральне у педагогічній спадщині К. Ушинського, що обґрунтував шляхи і способи організації самостійної роботи на уроці, зважаючи на їх вікові характеристики. У 70–80-ті рр. методисти-природознавці А. Бекетов, А. Герд продовжили систему організації різних практичних самостійних робіт. Теоретики трудової школи Г. Кершенштейнер, А. Фер'єр вирішували проблему шляхом стимулювання їх «розумової самодіяльності», застосовуючи в основному фізичну працю. У 20-ті рр. ХХ ст. певну роль у розвитку самостійності учнів виконали т. зв. комплексна система навчання і інші форми індивідуалізації навчання.

Самостійність – це незалежність в оцінках, судженнях, діях. С.О. Сисоева виокремлює три рівні розвитку самостійності:

– високий рівень, критерії оцінки: постійний вияв риси, відстоювання своєї думки, рішучість у судженнях і діях, здійснення дій без сторонньої допомоги;

– середній рівень, критерії оцінки: коливання, сумніви, відстоювання своєї думки за сторонньої допомоги, рішучі дії за підтримки дорослого;

– низький рівень, критерії оцінювання: орієнтація на інших, безпосередня участь дорослого в діяльності студента.

Знання, які студент здобув самостійно, будуть насправді ґрунтовні. Якщо 15% інформації сприймається на слух, 65% – на слух і зір, то під час виконання індивідуальних завдань засвоюється не менше 90% інформації. Саме тому вища школа поступово переходить від передачі інформації до керівництва навчально-пізнавальною діяльністю, формування у студентів навиків самостійної творчої роботи. Самостійна робота студентів повинна стати основою вищої освіти, важливою частиною процесу підготовки фахівців.

В.Л. Ортинський, аналізуючи сутність Болонського процесу та кредитно-модульної системи організації навчального процесу, наголошує на важливості для студента не лише осмислити і засвоїти інформацію, але й навчитися її практично застосовувати і приймати рішення: «За таких умов зменшується частка прямого, зовні заданого інформування, і розширюється застосування інтерактивних форм і методів роботи студентів під керівництвом викладача («тьютора») та повноцінної самостійної роботи в лабораторіях, читальних залах, на об'єктах майбутньої професійної діяльності, що особливо важливо для системи дистанційного навчання».

Аналіз педагогічної літератури показав, що найбільш доцільною є класифікація самостійної роботи, запропонована П.І. Підкасистим. За цією класифікацією виділяють самостійну роботу за певним зразком, конструктивно-варіативну, евристичну (частково-пошукову) і творчо-дослідницьку.

Самостійна робота за зразком передбачає розв'язання типових завдань, виконання різноманітних вправ за певним зразком. На цьому рівні відбувається засвоєння навчальної інформації. Робота дозволяє засвоїти матеріал, але не розвиває творчу активність. *Конструктивно-варіативна самостійна робота* передбачає необхідність відтворення не лише функціональної характеристики знань, а їх структури, залу-

чення відомих знань для розв'язання інших завдань, проблем, ситуацій. Відбувається відтворення і розуміння явищ, що вивчаються. *Евристична самостійна робота* пов'язана з розв'язанням питань, проблем, висвітлених на лекціях, семінарських, лабораторних, практичних заняттях. Вона охоплює формування умінь бачити проблему, самостійно виявляти причину її виникнення, розробляти план розв'язання проблеми. Водночас здійснюється більш глибоке розуміння явищ, процесів і розпочинається творча діяльність. За здійснення *дослідницької самостійної роботи* пізнавальна діяльність набуває творчого, пошукового характеру, для її реалізації визначається система оптимального поєднання методів розв'язання проблемних ситуацій. На цьому рівні розумової діяльності виявляється інтелектуальний потенціал і творчі здібності студентів, реалізуються їх дослідницькі здібності. Означені види самостійної роботи слід розглядати як етапи, які мають пройти студенти для досягнення найвищого рівня здібностей до творчої діяльності.

Самостійну роботу студентів як вид навчальної діяльності можна умовно розподілити на три рівні:

- доаудиторну (підготовка до модульного контролю та іспитів);
- аудиторну (слухання лекцій, участь у семінарських заняттях, виконання практичних і лабораторних робіт);
- післяаудиторну (підготовка рефератів і курсових робіт, написання дипломної роботи, робота з літературою, опрацювання тем лекцій і семінарських занять, виконання практичних і лабораторних робіт студентами заочної форми навчання).

Всі три рівні забезпечуються системою навчально-методичних засобів. Зокрема йдеться про навчальні методичні пакети для самостійного вивчення дисципліни; окремі елементи самостійної роботи на аудиторних заняттях; підготовчу роботу до практичних, семінарських, лабораторних занять; творчі завдання; виконання пошукових завдань; роботу з навчальною літературою; збір, накопичення матеріалів для самостійного опрацювання тощо.

Справжня активізація самостійної роботи студентів характеризується не пошуком узагалі, а віднайденням шляхів розв'язання проблем, не тільки засвоєнням результатів наукового пізнання, системи знань, але й самого шляху процесу отримання цих результатів, формування пізнавальної самостійної діяльності студентів, розвитку їх творчих здібностей. Саме з цією метою у процесі професійно-педагогічної підготовки магістрантів в умовах вищого навчального закладу непедагогічного спрямування, зокрема у Львівському державному університеті внутрішніх справ, широко застосовується одна з форм індивідуальної роботи студентів – індивідуальні навчально-дослідні завдання (ІНДЗ).

Індивідуальне завдання – це форма організації навчального процесу, яка має на меті поглиблення, узагальнення та закріплення знань, які слухачі отримують у процесі навчання, а також застосування цих знань на практиці. ІНДЗ магістрант виконує самостійно під керівництвом науково-педагогічних працівників. Як правило, індивідуальні завдання виконуються окремо кожним слухачем за власним вибором.

У тих випадках, коли завдання мають комплексний характер, до їх виконання можуть залучатися кілька магістрантів, у тому числі і ті, які навчаються на різних факультетах і спеціальностях.

Індивідуальне науково-дослідне завдання є видом позааудиторної індивідуальної роботи студента навчального, навчально-дослідницького чи проектно-конструкторського характеру, яке використовується в процесі поглибленого вивчення програмного матеріалу навчального курсу на основі здобутих знань, умінь і навичок у процесі аудиторних занять.

Воно може охоплювати декілька тем або зміст навчального курсу в цілому. ІНДЗ спрямоване на самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизацію, поглиблення, узагальнення, закріплення, практичне застосування знань студента з навчального курсу та розвиток навичок самостійної роботи.

Серед ІНДЗ найпоширенішими є: конспект із теми (модуля) за заданим планом або планом, який студент робив самостійно; реферат з теми (модуля) або вузької проблематики; анотація прочитаної додаткової літератури з курсу, бібліографічний опис, історичні розвідки, написання есе на педагогічну тематику тощо.

Структура індивідуального науково-дослідного завдання:

- тема та мета роботи;
- вступ;
- виклад змісту (подаються, за необхідності, схеми, малюнки, моделі, описи, систематизована реферативна інформація та її аналіз;
- висновки;
- список використаної літератури.

Самостійна діяльність студентів під час виконання індивідуальних завдань – явище складне і багатогранне, що потребує врахування вікових особливостей та можливостей студентів, їх загальноосвітньої підготовки, а також специфіки кожної навчальної дисципліни. Крім того, навчальний матеріал, викладений у підручниках та посібниках, не відтворює структуру науки в цілому. Навчальне забезпечення старого зразка містить матеріал, який пояснює та диктує, або подає його навчальний зміст то у розгорнутому, то у згорнутому вигляді.

Усі світові стандарти в основу навчання ставлять самостійну, творчу роботу того, хто навчається. На цьому принципі ґрунтуються і новітні, винятково інформаційні, технології навчання. У структуру навчального навантаження студента за системою ECTS індивідуальна робота також розглядається як один із основних компонентів самостійної навчальної діяльності і повинна займати значну частину його навчального навантаження.

З методологічних міркувань розглядатимемо проблему індивідуальної роботи в контексті самостійної роботи студентів. Хоча в педагогічній теорії ці поняття розрізняються, однак, на нашу думку, індивідуальна робота студентів може бути інтерпретована у ширшому значенні: вона передбачає самостійність як дидактичний принцип. З іншо-

го боку, самостійна робота найчастіше здійснюється в індивідуальному порядку. Тому доцільно вживати поняття «самостійна робота» та «індивідуальна робота» як синоніми, зокрема для уникнення тавтології, окрім випадків, коли їх справді треба розмежувати.

Індивідуальну роботу можна визначити з однієї сторони як роботу студента з навчальною літературою, що виконується поза основним розкладом занять, з іншого, – це постійна, цілеспрямована робота, що здійснюється студентом у ході обов'язкових за розкладом занять, де він слухає і самостійно конспектує пояснення викладача, на практичних або лабораторних заняттях, сам або у колективі виконує лабораторні роботи, розв'язує задачі тощо.

Визначення ролі індивідуальної роботи магістрантів у процесі їх професійно-педагогічної підготовки становить одну з важливих проблем сучасної вищої освіти. Це зумовлено потребою підготовки фахівців нової генерації, висококваліфікованих, компетентних, конкурентоздатних у своїй професійній діяльності, грамотних, із належним інтелектуальним потенціалом, із глибокими знаннями, необхідними для задоволення професійних потреб, а також із досконалим володінням своєю професійною термінологією.

Проблема індивідуальної роботи студентів розглядається у дослідженнях вітчизняних педагогів: В.М. Вакуленко розглядає індивідуальну роботу як основу вищої освіти; С.С. Вітвицька стверджує, щоб без індивідуальної роботи студентів вища освіта не може забезпечити повноцінну підготовку майбутніх фахівців високого рівня; З.Н. Курлянд визначає індивідуальну роботу студентів як спеціально організовану діяльність студентів з огляду на індивідуальні особливості кожного, яка спрямована на самостійне виконання завдань навчального, навчально-дослідницького, проектного, творчого характеру в

позанавчальний час, за умови безпосереднього чи опосередкованого керівництва зі сторони викладача.

Індивідуальна робота пов'язана з урахуванням індивідуальних відмінностей студентів, таких як характер протікання процесів мислення, рівень знань і умінь, працездатність, рівень пізнавальної і практичної самостійності, вольового розвитку тощо.

Індивідуальна робота передбачає створення умов для розкриття індивідуальних творчих здібностей студентів. Студент може виконувати індивідуальну роботу як під керівництвом викладача або самостійно у поза аудиторний час за окремим графіком з уваги на особисті потреби і можливості.

Індивідуальна робота студента є формою організації навчального процесу, яка передбачає створення умов для якнайповнішої реалізації творчих можливостей студентів через індивідуально-спрямований розвиток їх здібностей, науково-дослідну роботу і творчу діяльність.

В основі індивідуальної роботи лежить принцип індивідуалізації. Індивідуалізацію діяльності студента можна розглядати у двох аспектах: 1) як процес (суб'єктивно-особистісна зорієнтована діяльність, яка пов'язана з психологічними потребами і мотивами особистості); 2) як форма (це способи індивідуально-особистісних варіантів досягнення цілей навчання).

В.В. Ягунов підкреслює, що «індивідуалізація навчання» передбачає такий вибір організаційних форм навчання, які враховують індивідуально-психологічні особливості тих, хто навчається.

Отже, зважаючи на важливість використання самостійної індивідуальної роботи у практиці підготовки майбутніх магістрів до професійно-педагогічної діяльності, важливо, на нашу думку, визначити місце індивідуальної роботи як категорії педагогіки в системі організації навчального процесу:

- індивідуальна робота – це діяльність студентів, що протікає без безпосереднього керівництва викладача, хоча спрямовується й організовується ним;

- індивідуальна робота – це специфічний спосіб організації і керування індивідуальною діяльністю студентів у навчальному процесі, яка повинна охоплюватиме метод навчального чи наукового пізнання;

- індивідуальна робота – це конкретний вияв розуму;

- індивідуальна робота – це специфічний вид навчально-пізнавальної діяльності чи сполучення декількох видів;

- індивідуальна робота – це різноманітні види пізнавальної діяльності студентів, що здійснюються ними на аудиторних заняттях та у позанавчальний час.

Отже, індивідуальна самостійна робота є необхідною складовою професійно-педагогічної підготовки майбутніх магістрів в умовах вищого навчального закладу непедагогічного спрямування.

Серед різновидів індивідуальної роботи існують творчі й навчально-дослідні завдання:

- спостереження й аналіз практичних ситуацій;

- підготовка реферативних матеріалів з елементами наукового дослідження, їх презентація;

- написання есе;

- складання і розв'язування задач на психологопедагогічну тематику;

- анотація психолого-педагогічної та методичної літератури;

- розробка і розв'язування тестових завдань;

- розробка планів-конспектів навчальних занять;

- написання конспектів навчальних занять;

- складання психолого-педагогічних характеристик на академічну групу студентів загалом і на конкретного студента;

- анотації до відеофільмів за конкретною тематикою тощо.

Різновидом самостійної індивідуальної роботи студентів є науково-дослідне завдання,

що ґрунтується на принципі індивідуального підходу і є найбільш вагомим практичним аспектом у підготовці майбутніх фахівців в умовах магістратури вищого навчального закладу.

У ході розробки індивідуальних навчально-дослідних завдань можна звернутися до нових, актуальних досліджень – крос-дослідження (комплексне, перехресне, прискорене); експрес-дослідження. Крос-дослідження полягає у схемі швидкого дослідного процесу з визначеної проблеми: один-два тижні – діагностика, встановлення відхилень, три місяці – формуючий етап, тиждень – контрольний зріз. Отож, за чотири місяці можна дослідити і встановити результативність запропонованої системи з ліквідації певних відхилень.

Типова схема крос-дослідження:

– постановка проблеми, її теоретичне дослідження, розробка передбачення результатів (гіпотези);

– вхідне діагностування;

– формуючий етап за результатами діагностики;

– вихідна, контрольна діагностика;

– порівняння результатів, визначення ефективності запровадженої педагогічної системи (моделі);

– оформлення у методичних рекомендаціях, навчальних посібниках, курсовій роботі.

Отож, крос-дослідження охоплює такі напрями:

– ознайомлення з моделлю дослідної діяльності, з алгоритмом дослідження;

– виконання завдань на проведення дослідних дій за аналогією;

– проведення початкових одиничних дослідних операцій (діагностичне дослідження) першого етапу;

– поєднання теоретичного дослідження з виконанням педагогічного експерименту;

– створення творчих, наукових робіт як у межах курсового проектування, так і вільного пошуку під час виконання індивідуального навчально-дослідного завдання. Слід зазначити і певні труднощі, які виникають у студентів у процесі самостійного виконання завдань. Це і перевантаженість студентів навчальним матеріалом, недостатня обізнаність із джерелами інформації, наявність неусвідомленості вибору дослідних завдань і відсутність чітких методик їх виконання.

У зв'язку із цим виділяються такі напрями роботи:

– надання можливості зацікавленим та схильним до пошукової роботи студентам реалізувати себе через виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань;

– здійснення перегляду, удосконалення та розробки навчально-дослідних завдань;

– підсилення їх наукового ефекту через представлення виконаних і оформлених студентських робіт на конференціях, конкурсах, звітах, дискусіях;

– планування і проведення на випускних кафедрах планових педагогічних досліджень спільно із базовими навчальними закладами в рамках роботи предметних циклових комісій та виконання на їх основі студентами курсових проектів;

– розробка методичних рекомендацій у формі блокпакета до організації самостійної позааудиторної роботи студентів в курсі дисциплін, за кредитно-модульною системою організації педагогічного процесу.

Формування активної позиції студента, його мотиваційної готовності до виконання індивідуальних завдань значною мірою залежить від ефективності використання викладачем різних методів навчання.

Методи самостійної роботи студентів можуть бути використані в аудиторії на лекціях, семінарських і практичних заняттях. У такому випадку ця робота здійснюється за участю викладача. Коли ж методи застосовуються студентами поза аудиторією (більш активно на старших курсах), студенти цілком самостійні.

Кожний з розглянутих методів самостійної роботи студентів своєрідний, неоднозначний за трудомісткістю, вимагає різного ступеня розвитку самостійності, креативності. Але завжди поруч зі студентами повинний знаходитися викладач ВНЗ, готовий проконсультувати, надати їм необхідну педагогічну допомогу.

Вирішення означених проблем значною мірою залежить від психолого-педагогічної

підготовки викладачів. Їх професійна компетентність як вихователів (незалежно від того, які навчальні дисципліни вони викладають) є гарантом комплексного підходу до організації навчально-виховного процесу, створення умов для розвитку творчого потенціалу майбутнього фахівця, його особистісної і професійної реалізації і самореалізації в освітньому процесі. Тому проблема підвищення якості підготовки фахівців нерозривно пов'язана з проблемою підвищення педагогічної та інтелектуальної культури педагога, подоланням усталених стереотипів і консерватизму в організації навчально-виховного процесу.

Розрізняють такі вимоги до організації самостійної індивідуальної роботи:

- необхідно забезпечувати студентам можливість одержувати нову інформацію, прищеплювати їм потяг до самостійного набуття знань;
- заохочення в процесі викладання ініціативи та самостійності у навчанні та розвитку;
- надання особливої уваги діяльності з розвитку здатності до творчості та виконавської професійної діяльності;
- сприяння в процесі викладання розвитку свідомості та самосвідомості студентів, розумінню ними своїх зв'язків з іншими людьми, природою, культурою;
- розвиток творчого мислення студентів та оволодіння ними навичками дослідницької діяльності тощо.

На жаль, необхідно також констатувати існування деяких протиріч, а саме: а) між прагненням високого рівня самостійності студента в навчальній діяльності та її фактичною нерозвиненістю; б) між практичною значущістю самоосвіти та недостатньо розробленою теорією та практикою її організації; в) між вимогами кредитно-модульної системи та рівнем розвитку здібностей студентів до самореалізації, усвідомленням необхідності самоосвіти та якістю навчально-методичного забезпечення вищих навчальних закладів; г) між вимогами та завданнями, що ставляться перед науково-педагогічними працівниками, та відсутністю відповідної мотивації тощо. Тільки вирішення цих проблем зможе зробити самостійну роботу справді ефективною невід'ємною складовою навчального процесу.

Отже, підготовка висококваліфікованих і конкурентоспроможних на ринку праці фахівців, здатних до компетентної, відповідальної і ефективної діяльності, та й просто цікавих співрозмовників, освічених й інтелігентних людей неможлива без підвищення ролі самостійної роботи студентів, спрямованої на стимулювання їх професійного зростання та виховання їх творчої активності. Система самостійної роботи повинна сприяти вирішенню основних навчальних завдань: набуття студентами глибоких і ґрунтовних знань, формування умінь самостійно працювати, поглиблювати знання, застосовуючи їх на практиці. Самостійна робота тільки тоді матиме ефективний результат, коли вона здійснюватиметься систематично, а не випадково чи епізодично, використовуючи для цього різноманітні форми і методи її організації, індивідуальні засоби оцінювання.

Заслужують на увагу усі види самостійної роботи. Адже здатність оперувати педагогічними фактами та поняття формується у процесі навчальних занять із предметів психолого-педагогічного циклу. Але поглиблення та розвиток цієї властивості виникає в процесі активної позааудиторної діяльності, яка в широкому розумінні охоплює як самостійну пізнавальну діяльність, так і такі ефективні форми: систематична робота студентів у педагогічних гуртках і клубах, проблемних групах; організація і проведення диспутів, науково-практичних і читацьких конференцій; участь студентів у педагогічних конкурсах і олімпіадах тощо. Так, зокрема, підготовча робота щодо організації та проведення вечорів, диспутів, бесід сприяє формуванню просвітницьких умінь магістрантами: уміння провести бесіду, лекцію, диспут чи дискусію з актуальних проблем педагогіки та психології, подати педагогічну інформацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Мачинська Н.І., Стельмах С.С.** Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі: навчально-методичний посібник / Н.І. Мачинська, С.С. Стельмах. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 180 с.